

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

Προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στον ναό του Αγίου Τίτου Γόρτυνας κατά τα έτη 2013-2015

Βασιλική ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ (Vassiliki SYTHIAKAKI)

doi: [10.12681/dchae.21809](https://doi.org/10.12681/dchae.21809)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ (Vassiliki SYTHIAKAKI) Β. (2019). Προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στον ναό του Αγίου Τίτου Γόρτυνας κατά τα έτη 2013-2015. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 61-86. <https://doi.org/10.12681/dchae.21809>

Βασιλική Συθιακάκη

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΤΙΤΟΥ ΓΟΡΤΥΝΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2013-2015

Ο ημιερειπωμένος ναός που διατηρεί το όνομα του ιδρυτή της κρητικής Εκκλησίας αποστόλου Τίτου στη Γόρτυνα, απασχολεί τη διεθνή επιστημονική κοινότητα για περισσότερο από έναν αιώνα. Μια δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2010, η επανεξέταση των λειψάνων του γλυπτού διακόσμου, αλλά κυρίως η συστηματική διερεύνηση κατά το διάστημα 2013-2015 στο πλαίσιο εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης, αποκάλυψαν εξόχως ενδιαφέροντα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του μνημείου. Επιχειρείται εδώ μια προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας, που ρίχνουν νέο φως στα παλαιότερα ερωτήματα.

Λέξεις κλειδιά

Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδος, Γόρτυνα Ηρακλείου Κρήτης, μνημειακή αρχιτεκτονική, Άγιος Τίτος Γόρτυνας.

Έναν αιώνα μετά τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες του G. Gerola και του Στ. Ξανθουδίδη, το ημιερειπωμένο κτίσμα που παραδοσιακά ταυτίζεται με τον ναό που είχε αφιερωθεί στη μνήμη του αποστόλου Τίτου στη Γόρτυνα, εξακολουθεί να διχάζει τους μελετητές ως προς τη μορφή, τη χρήση και τη χρονολόγηση της κατασκευής του¹.

* Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου, vsythiakaki@yahoo.gr

¹ G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte per incarico del R. Istituto*, 2, *Le chiese*, Βενετία 1908, 31-40. Στ. Ξανθουδίδης, «Χριστιανικά Έπιγραφαί τῆς Κρήτης», *Ἀθηνά* 15 (1903), 125-127 και ο ίδιος, «Περὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν περίοδον (961-1204)», *Χριστιανικὴ Κρήτη* Α' (1913), 332-335. Οι προταθείσες χρονολογήσεις κυμαίνονται

The half ruined church of Gortys, which retains the name of the founder of the Cretan Church Apostle Titus, has been the subject of scholarly discussion for more than a century. A preliminary excavation in 2010, the re-examination of its sculptural decoration, but most of all the systematic research of the years 2013-2015 during conservation and restoration, have revealed new evidence on the construction history of the building. This is a preliminary report of the results shedding new light on older queries.

Keywords

Early Christian and Byzantine; Gortys; District of Heraklion; Crete; Architecture; Church of Saint Titus in Gortys.

Στο πλαίσιο ενός προγράμματος αποκατάστασης, μεταξύ των ετών 2010 και 2015, το μνημείο και ο περιβάλλον χώρος του ερευνήθηκαν ανασκαφικά, μελετήθηκε ο γλυπτός διάκοσμος και παρατηρήθηκαν από κοντά τα κατασκευαστικά του στοιχεία.

Ήδη από τις πρώτες δοκιμαστικές τομές, οι οποίες

από τον 6ο ως τον 10ο αιώνα. Ενδεικτικά, βλ. Th. Fyfe, «The Church of St. Titus at Gortyna in Crete», *Architectural Review* 22 (August 1907), 60-67. Αν. Ορλάνδος, «Νεώτεραί ἔρευναι ἐν Ἁγίῳ Τίτῳ τῆς Γορτύνης», *ΕΕΒΣ* Γ' (1926), 301-328. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Παρίσι 1945, 479-480. Π. Βοκοτόπουλος, «Παρατηρήσεις στη λεγόμενη βασιλική του Αγίου Νίκωνος», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, II, Αθήνα 1976-1978, 273-285. J. Christern, «Die Datierung von A. Titos in Gortys

πραγματοποιήθηκαν το 2010, προέκυψαν στρωματογραφικά στοιχεία, τα οποία, σε συνδυασμό με την επανεξέταση του γλυπτού διακόσμου, οδήγησαν το 2011 στη διατύπωση μιας νέας πρότασης χρονολόγησης στο μεσοδιάστημα της Εικονομαχίας, και συγκεκριμένα μεταξύ του 795 και του 813². Η εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τα μέσα του 2013 ως τα τέλη του 2015, σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις που προέκυψαν από τις αναστηλωτικές επεμβάσεις και τις εργασίες συντήρησης των λίθινων επιφανειών, παρείχαν μια ολοκληρωμένη εικόνα για την οικοδομική ιστορία του ιστάμενου κτηρίου και του χώρου³.

Ο ναός έχει οικοδομηθεί στην καρδιά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Αγοράς της Γόρτυνας, πλάι στο Μετροπολιτικό ποταμό. Από τους ρωμαϊκούς χρόνους ο ποταμός κυλούσε στο τμήμα αυτό μέσα από μια διπλή σήραγγα, πάνω από την οποία διαμορφωνόταν ένα ευρύ πλακοστρωμένο πλάτωμα, που διασφάλιζε την απρόσκοπτη επικοινωνία της Αγοράς με την απέναντι όχθη, την ακρόπολη του Αγίου Ιωάννη και το μεγάλο ρωμαϊκό θέατρο⁴. Η γέφυρα σωζόταν τουλάχιστον ως τον 15ο αιώνα⁵.

(Kreta)», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο 1971)*, Β', Αθήνα 1974, 37-43, πίν. 3-8 (10ος αιώνας). R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, 314. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία*, Αθήνα 2012, 28. Chr. Tsigonaki, «L'ambon de la basilique de "Saint-Tite" à Gortyne», *TM XV, Mélanges J.-P. Sodini*, Παρίσι 2005, 499-519. Is. Baldini, «La basilica di S. Tito a Gortina e gli appunti inediti di Giuseppe Gerola», *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, LXXXVII. III. 9 (2009), I, 635-679. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμιάλη, «Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Αγίου Τίτου της Γόρτυνας και η συμβολή τους στη χρονολόγηση του μνημείου», *11ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 2011* (Πρακτικά υπό έκδοση). Προβλήματα παρουσιάζει, επίσης, η αναπαράσταση της αρχικής μορφής του μνημείου (βλ. Στ. Μαμαλούκος, «Ζητήματα αναπαράστασης της αρχικής μορφής του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* [2013], 11-24), ενώ ακόμη και η παραδοσιακή ταύτιση του μνημείου με τον Απόστολο Τίτο έχει κατά καιρούς αμφισβητηθεί, βλ. Baldini, «St. Tito», ό.π., ιδίως 646-653 και 660-661.

² Συθιακάκη, ό.π. (υποσημ. 1). Δυστυχώς τα Πρακτικά παραμένουν αδημοσίευτα.

³ Επιχειρείται εδώ μια προκαταρκτική παρουσίαση. Ο όγκος των δεδομένων είναι τέτοιος, που η συστηματική και ολοκληρωμένη μελέτη τους θα απαιτήσει χρόνο, συνεργασίες ειδικών και μια εκτενή δημοσίευση.

⁴ A. Di Vita, *Η Γόρτυνα της Κρήτης. Δεκαπέντε αιώνες αστικού βίου*, Ηράκλειο 2015, 84 εικ. 92, 85, 282.

⁵ Απεικονίζεται αζέραιη σε γραβούρα του Φλωρεντινού

Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο ναός και ο περιβάλλων χώρος του είναι ένα μωσαϊκό επεμβάσεων διαφόρων ιστορικών περιόδων (Εικ. 1). Περιμετρικά του μνημείου εντοπίστηκαν εκτεταμένες επεμβάσεις της περιόδου της βενετοκρατίας, με ευτελείς κατασκευές, που είχαν καταστρέψει προγενέστερες δομές και είχαν αναμοχλεύσει τη στρωματογραφία (Εικ. 2). Ανατολικά των αψίδων, που είχαν επιχωματωθεί σε ύψος έως 2,5 μ., είχε εγκατασταθεί νεκροταφείο με ταφές, κυρίως νηπιακές, σε δυο στάθμες (Εικ. 3)⁶. Από τους τάφους προήλθαν κοσμήματα, νομίσματα και κεραμική του 13ου-14ου αιώνα⁷. Την ίδια περίοδο στον αύλειο χώρο, βόρεια του ναού, είχαν εγκατασταθεί πρόχειρα βιοτεχνικές δραστηριότητες (Εικ. 4). Δυτικά του μνημείου, στα βόρεια και νότια της κεκλιμένης πλακοστρωμένης έκτασης που αποτελούσε τμήμα του πλατώματος της γέφυρας του Μετροπολιτικού, είχαν κατασκευαστεί συμπλέγματα προχειροχτισμένων δωματίων, ενσωματώνοντας ή καταστρέφοντας παλαιότερες τοιχοποιίες (Εικ. 2 και 5). Από τους χώρους χρήσης προήλθε άφθονη εφυαλωμένη κεραμική και νομίσματα της πρώτης βενετικής περιόδου (13ος-14ος αιώνας).

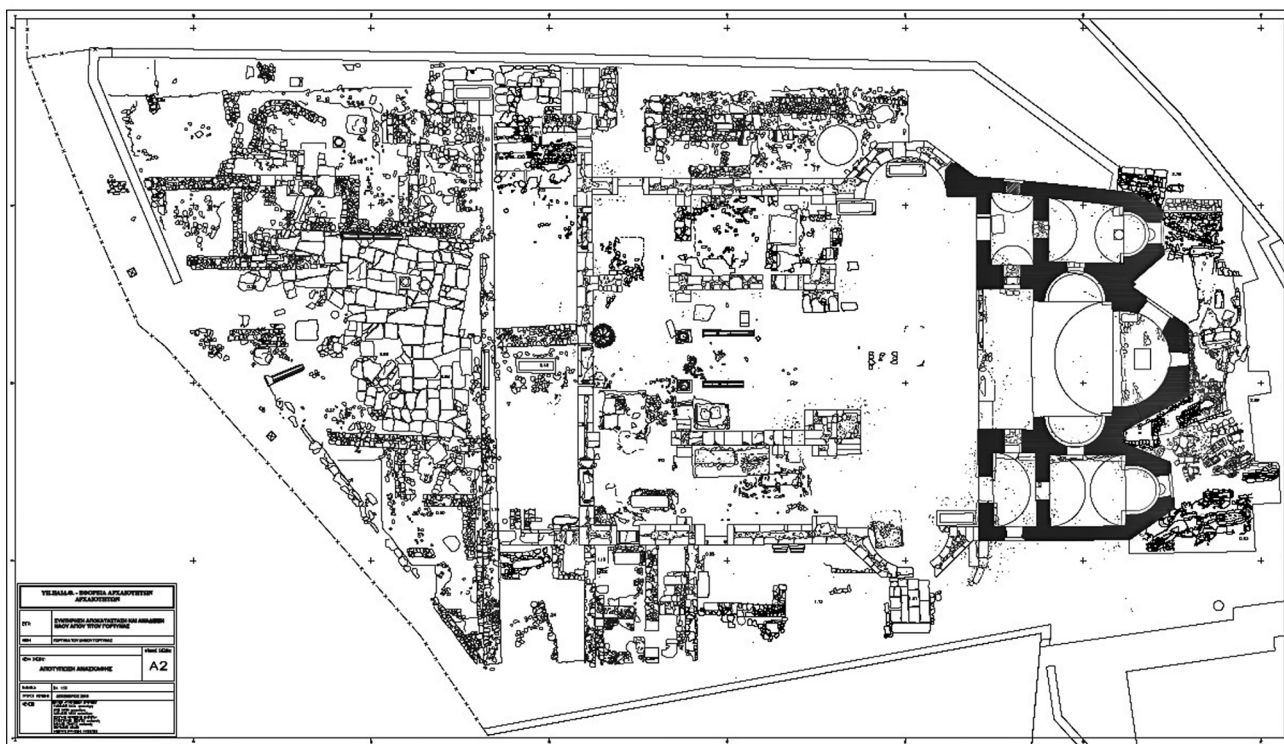
Ωστόσο, παρά τις αναμοχλεύσεις, η ανασκαφική έρευνα τεκμηρίωσε την ύπαρξη ενός προγενέστερου δρομικού μνημείου, μιας απλής τρίκλιτης βασιλικής με αψίδα στα ανατολικά, και νάρθηκα στα δυτικά, στα ερείπια της οποίας θεμελιώθηκε ο ναός που βλέπουμε σήμερα (Εικ. 1 και 6).

Από το ανατολικό τμήμα της βασιλικής διατηρείται σε ύψος 75 εκ. το ημικυκλικό θεμέλιο της αψίδας (Εικ. 7) και τμήμα των θεμελίων των ανατολικών τοίχων, που εκτείνονται σε απόσταση 65 εκ. από τους ώμους της (Εικ. 7 και 8). Κατά την ανέγερση του ιστάμενου

μοναχού Cristoforo Buondelmonti, που επισκέφθηκε τα ερείπια της αρχαίας Γόρτυνας και τον ναό του Αγίου Τίτου στα 1415. Βλ. C. Buondelmonti, «Descriptio Insulae Candiae», Φλωρεντία, Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη, Plut. 29.42, φ. 22r, έγχρωμη ανατύπωση στο Di Vita, *Γόρτυνα*, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 8.

⁶ Ερευνήθηκαν συνολικά 63 ταφές, από τις οποίες μόνο 12 ανήκαν σε ενήλικες. Το νεκροταφείο εκτείνεται περαιτέρω προς τα ανατολικά.

⁷ Η προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής έγινε από τον επί συμβάσει αρχαιολόγο Ν. Βασιλάκη, επικεφαλής του ανασκαφικού συνεργείου που πραγματοποίησε την έρευνα των ετών 2013-2015. Η προκαταρκτική μελέτη των νομισμάτων και σφραγίδων έγινε από τον Δρ Κλ. Σιδηρόπουλο, αρχαιολόγο του Α.Μ.Η.

Εικ. 1. Σχεδιαστική αποτύπωση (κάτοψη) της ανασκαφής.

ναού, η μεγαλύτερων διαστάσεων τρίπλευρη κεντρική ασίδα του επαναχρησιμοποίησε το θεμέλιο της προγενέστερης ημικυκλικής, στο οποίο εγγράφηκε πλήρως, έτσι ώστε στις ακμές και τους ώμους η προεξοχή του θεμελίου να είναι μηδενική (Εικ. 2, 6, 7, 8). Για την καλύτερη πρόσφυση των δύο μερών χρησιμοποιήθηκαν σφήνες από τμήματα πλίνθων και λίθων, ενισχυμένες με κονίαμα. Αντίθετα, οι τρίπλευρες πλευρικές ασίδες του ιστάμενου ναού (μόνο η βόρεια είναι αυθεντική) εδράστηκαν απευθείας στο έδαφος, αποκόπτοντας την προέκταση των θεμελίων των ανατολικών τοίχων της βασιλικής (Εικ. 7), γεγονός που τεκμηριώνει ότι αυτή δεν διαθέτε πλευρικές ασίδες. Τμήμα του θεμελίου του ανατολικού τοίχου του βόρειου κλίτους της βασιλικής εντοπίστηκε επίσης στο εσωτερικό του βόρειου παραβήματος, κάτω από τη στάθμη των δαπέδων.

Η προγενέστερη βασιλική δεν διαθέτε εγκάρσιο κλίτος. Το θεμέλιο των τοξοστοιχιών της, πλάτους 1,10-1,20 μ., προχωρά αδιάσπαστο ως τους ανατολικούς τοίχους, όπως διαπιστώθηκε από έρευνα που πραγματοποιήθηκε εντός του εγκάρσιου κλίτους του τρουλαίου ναού (Εικ. 9). Το πάχος της τοιχοποιίας στις

κιονοστοιχίες των κλιτών ήταν 0,70 μ. Τα θεμέλια των εξωτερικών τοίχων της βασιλικής χρησιμοποιήθηκαν για την έδραση των εξωτερικών τοίχων του μεταγενέστερου ναού, με εξαίρεση τις προβάλλουσες κόγχες του εγκάρσιου κλίτους, των οποίων η ημικυκλική θεμελίωση τα κατέστρεψε μερικώς. Ουσιαστικά, ο μεταγενέστερος τρουλαίος ναός αξιοποίησε τα θεμέλια της βασιλικής, άφησε, ωστόσο, εκτός περιγράμματος τον νάρθηκα και τα νότια προσκτίσματα, που αποκαλύφθηκαν κατά την έρευνα (Εικ. 6). Προηγήθηκε γενική εκκαθάριση του χώρου, αποκοπή των κτηριακών λειψάνων σε ενιαία στάθμη και εσωτερική κατάκλιση μικρού πάχους με διάστρωση των κρημισμάτων. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια της προγενέστερης οικοδομικής φάσης παρέχουν ένα *terminus post quem* για την ανέγερση του ιστάμενου ναού του Αγίου Τίτου.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά του μνημείου είχαν απορριφθεί σωροί κρημισμάτων που περιείχαν μεγάλη ποσότητα αργών λίθων, πλίνθων και κεραμίδων, σπαράγματα κονιαμάτων, πλακίδια και γείσα ορθομαρμάρωσης, κυρίως από μάρμαρο Χασάμπαλης, ορισμένα εξ αυτών ασβεστοποιημένα λόγω καύσης, τμήμα

Εικ. 2. Γενική άποψη του χώρου της ανασκαφής (φωτογραμμετρική λήψη).

στρεπτού κίονα μετρίου μεγέθους (πιθανόν από κιβώριο), θραύσματα αφρικανικών και μικρασιατικών πινακίων και θραύσματα αμφορέων. Στα ανώτερα στρώματα, μαζί με υλικό της βενετοκρατίας, βρέθηκε μια πόρπη τύπου Συρακουσών και ένα μολυβδόβουλλο, που στη μια όψη φέρει σταυρόσχημο μονόγραμμα σε στεφάνι από ψαροκόκκαλο, που πιθανότατα αναλύεται ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ⁸, ενώ στην άλλη παράσταση αετού με απλωμένα φτερά, κάτω από τα αρχικά

⁸ Η στενή ομοιότητα του μονογράμματος με εκείνο των κιονοκράνων των κλιτών μās είχε οδηγήσει πριν τον καθαρισμό στην ανάγνωση «Βετράνιος».

IC XC (Εικ. 10). Έχει υποστηριχθεί ότι η παράσταση επαναλαμβάνει την απόληξη του υπατικού σκήπτρου (scipio), υποδηλώνοντας το αξίωμα του υπάτου⁹. Με βάση την τυπολογία του, το μολυβδόβουλλο πρέπει να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του βου και πριν από τα μέσα του δου αιώνα¹⁰. Αντίστοιχο μολυβδόβουλλο

⁹ Ιω. Κολτσίδα-Μακρή, «Η παράσταση του αετού στα μολυβδόβουλλα και η προέλευσή της», ΔΧΑΕΚΔ' (2003), 411-416, βλ και υποσημ. 8.

¹⁰ Μακρή, «Η παράσταση του αετού», ό.π. (υποσημ. 9), 415. Το σταυρόσχημο μονόγραμμα απαντά για πρώτη φορά στα κιονόκρανα της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης με το μονόγραμμα της Θεοδώρας, ενώ κάνει την εμφάνισή του σε νομίσματα του

Εικ. 3. Αποψη του νεκροταφείου της βενετοκρατίας κατά την αφαίρεση της επίχωσης ανατολικά των ασφίδων.

αδιάγνωστου αξιωματούχου εντοπίστηκε στο στρώμα κρημνισμάτων του κεντρικού κλίτους, ενώ ένα ακόμη από τη Γόρτυνα, με μονόγραμμα του Αντωνίου, εκτίθεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης¹¹.

Η έρευνα κατά μήκος της νότιας και δυτικής εξωτερικής πλευράς του ναού αποκάλυψε, σε ελαφρά χαμηλότερη στάθμη, λείψανα των νοτίων προσκισμάτων και του νάρθηκα της τρίκλιτης βασιλικής (Εικ. 1, 1 και 6). Οι τοίχοι τους ήταν κατασκευασμένοι από απλή αργολιθοδομή με εμβλωματική χρήση τεμαχίων πλίνθων.

Στο δυτικό τμήμα της νότιας εξωτερικής πλευράς αποκαλύφθηκε ορθογώνιο δωμάτιο με μεταγενέστερες επεμβάσεις. Διατηρεί υπολείμματα δαπέδου από λίθινες πλάκες. Μπροστά στο κατώφλι προς τον νάρθηκα του μεταγενέστερου ναού αποκαλύφθηκε τάφος, σε επαφή με τη θεμελίωση της βασιλικής. Η αρχική ταφή, την οποία συνόδευαν προχοΐδια με γραπτό διάκοσμο του εργαστηρίου της Γόρτυνας, του όψιμου 7ου-8ου αιώνα¹², αναμοχλεύτηκε όταν η υπερκείμενη πλακόστρωση

αποκόπηκε, η επικάλυψη καταστράφηκε και ο τάφος επαναχρησιμοποιήθηκε. Αντίστοιχη ταφή εντοπίστηκε εσωτερικά του νάρθηκα, 15 περίπου εκ. χαμηλότερα από το δάπεδο του ναού. Στη δυτική του πλευρά είχαν απορριφθεί άτακτα οστά, ανάμεσα στα οποία εντοπίστηκε φύλλισ του Κώνσταντα Β΄, που χρονολογείται μεταξύ του 650 και 660 μ.Χ.

Το νότιο πρόσκισμα διαιρέθηκε αργότερα σε δύο τμήματα και ένα στενότερο δωμάτιο προστέθηκε στα ανατολικά. Η κατασκευή του νότιου τοίχου του ιστάμενου ναού απέκοψε το προγενέστερο υπόστρωμα δαπέδου από κουρασάνι και τα λείψανα των νότιων προσκισμάτων επικαλύφθηκαν από στρώμα απόρριψης, με θραύσματα κεραμίδων και αγγείων, μεταξύ αυτών τμήμα υψίλαμου τροχήλατου λύχνου του 7ου αιώνα¹³, προκειμένου να διαμορφωθεί το επίπεδο του νότιου αύλειου χώρου, από τη στάθμη του οποίου προήλθε ανώνυμος βυζαντινός φύλλισ.

Το δωμάτιο της νότιας πλευράς επικοινωνούσε προς τα δυτικά με άλλο, στη νότια προέκταση του νάρθηκα¹⁴. Στη στάθμη των αρχικών του δαπέδων είχαν διανοιχθεί δύο ταφές, εκ των οποίων η βορειότερη περιείχε τεσσαρακοντανούμιο του Ηρακλείου, της περιόδου μεταξύ του 610 και 615. Μετά τη χρονολογία αυτή, το αρχικό δάπεδο δέχθηκε υπερύψωση με επίχωση, που περιελάμβανε τμήματα αμφορέων και κεραμική κυρίως του 7ου αιώνα¹⁵. Στη δεύτερη στάθμη χρήσης ανήκει το

ίδιο, 101 (τύπος C, μεταξύ της τελευταίας 30ετίας του 7ου και του τέλους 8ου / αρχών 9ου αιώνα). Για τον διάκοσμο με κυματοειδή ταινία, στο *ίδιο*, 65-66, πίν. VII (III.1-III.7., 8ος αιώνας) και 164, πίν. XVI (VIII.545, μετά τον 7ο αιώνα). Για τον διάκοσμο με ελισσόμενες ταινίες, στο *ίδιο*, 33, πίν. XXI, εικ. 15 (II.8-II.11, μετά τον 7ο αιώνα) και 59, πίν. XX, εικ. 12 (II. 168, μετά το 670).

¹³ A. Martin, «Lucerne», A. Di Vita – A. Martin, *Gortina II. Pretorio. Il Materiale degli scavi Colini 1970-1977*, Πάδοβα 1997, 282-286, Νο. 46-70, εικ. 60-119. A. G. Yankaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna*, Αθήνα 2005, 233 και σημ. 1439, 239-241. Is. Baldini – Gr. Parello, «Lucerne», *Gortina V.3, Lo scavo del Pretorio (1989-1995), I materiali*, Πάδοβα 2000, 169, πίν. XXXI-XXXII a-c, εικ. 128-130.

¹⁴ Την ύπαρξη του νάρθηκα επισήμανε και ο Αν. Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 301, ο οποίος, ωστόσο, θεώρησε τη διαφορετική τοιχοποιία ως οψιμότερη, διατυπώνοντας την άποψη ότι ο ναός δέχθηκε μεταγενέστερο εξωνάρθηκα.

¹⁵ Η ίδια ανύψωση δαπέδων παρατηρείται στο εσωτερικό των δωματίων της Νότιας Οικίας της Βυζαντινής Συνοικίας του

Ιουστινιανού το 560-565, W. Fink-Tamsweg, «Das Frühchristliche Monogramm. Untersuchungen zu Lösungsmöglichkeiten», *JÖB* 30 (1981), 77.

¹¹ Αΐθουσα Α. Γ. Καλοκαιρινού (Δανεισμός ΥΠΠΟΑ, ΑΠΠ 0185, αρ. κατ. μεταλλικών – μολύβδινων Α.Μ.Η. 70).

¹² E. Vitale, *La ceramica sovradiipinta bizantina di Gortina* (Studi di Archeologia Cretese), Πάδοβα 2008. Για την παραγωγή του εργαστηρίου, βλ. στο *ίδιο*, 183-186. Για τη γενική φόρμα, στο

λίθινο κατώφλι επικοινωνίας με τον νάρθηκα. Το δάπεδο της δεύτερης φάσης επικαλύφθηκε στη συνέχεια από το στρώμα απόρριψης, που περιείχε τμήμα θωρακίου κλίμακας παλαιοχριστιανικού άμβωνα με κοιλόκυρτα κυμάτια και ταινίες¹⁶. Από το επίπεδο διαμόρφωσης του δυτικού αύλειου χώρου του ιστάμενου ναού προήλθαν σκυφωτά νομίσματα των Κομνηνών.

Ο νάρθηκας της βασιλικής απέληγε στα βόρεια σε ένα ακόμη δωμάτιο, έξω από το βόρειο περίγραμμα του ιστάμενου ναού. Το νότιο τμήμα του είχε καταληφθεί από ακτέριστες επιμελημένες ταφές. Στο βόρειο τμήμα, χαμηλότερα από τη στάθμη της βασιλικής, αποκαλύφθηκε μαρμαρίνη πλακόστρωση ανάμεσα σε δυο ογκώδεις πεσσούς από ορθογωνισμένους λιθόπλινθους. Στον ανατολικό πεσσοί, που είχε ερμηνευτεί από τον Αν. Ορλάνδο ως πύργος κλιμακοστασίου για πρόσβαση στον γυναικωνίτη¹⁷, απολήγει ισόδομη εν ξηρώ τοιχοποιία της ελληνιστικής περιόδου, που διατηρήθηκε κατά την κατασκευή του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα της βασιλικής και χρησίμευσε ως θεμέλιο στη δυτική πρόσοψη του τρουλλαίου ναού. Η τοιχοποιία εμπίπτει στη χάραξη της νότιας προέκτασης της ανατολικής στοάς της Αγοράς¹⁸. Έτσι οι δίδυμοι πεσσοί

πρέπει να αποτελούσαν ποδαρικά θριαμβικού τόξου ή στοάς¹⁹ της πλακοστρωμένης ρωμαϊκής οδού που διερχόταν μπροστά από την ανατολική στοά, συνδέοντας το Αγορανομείον με το ρωμαϊκό Ωδείο²⁰. Η κατάληψη του ρωμαϊκού δρόμου από τον νάρθηκα της βασιλικής σηματοδοτεί την κατάρρευση της οδικής σύνδεσης με την Αγορά και το Ωδείο, μετά την κατάρρευση του τελευταίου στον 5ο ή 6ο αιώνα μ.Χ.

Με βάση την ανασκαφική στρωματογραφία, η βασιλική δέχθηκε σημαντικές επισκευές μετά το 610-615 μ.Χ. Οι βλάβες πρέπει να σχετίζονται με τον καταστροφικό σεισμό που τεκμηριώνεται ανασκαφικά ότι έπληξε την Κρήτη πριν το 620 και πιθανότατα λίγο πριν από το 616²¹. Το περιεχόμενο του στρώματος τελικής καταστροφής, που είχε απορριφθεί ανατολικά του τρουλλαίου ναού και είχε επικαλύψει τα κτηριακά λείψανα των νότιων προσκτισμάτων και του νάρθηκα της βασιλικής, αλλά και τα θραύσματα αγγείων γραπτής κεραμικής από τον τάφο του νότιου προσκτισματος μαρτυρούν ότι αυτή παρέμεινε σε χρήση ως τον όψιμο 8ο αιώνα²² και καταστράφηκε πιθανότατα

άλλωστε, μαρτυρεί η χρήση ρόδινου συνδετικού κονιάματος.
¹⁹ Κατά την Baldini, «S. Tito», ό.π. (υποσημ. 1), 654 και σημ. 142, η θολωτή κάλυψη του τόξου σωζόταν ακόμη κατά την επίσκεψη του G. Gerola.

²⁰ Di Vita, *Γόρτυνα*, ό.π. (υποσημ. 4), 286.

²¹ Ο σεισμός τεκμηριώνεται ανασκαφικά στη Γόρτυνα τόσο από την ανακατασκευή της δικαστικής βασιλικής του Δοσιθέου με επιχορήγηση του αυτοκράτορα Ηράκλειου [A. Di Vita, *I terremoti a Gortina in età romana e protobyzantina*, *Annuario SAIA LVII-LVIII* (1979-1980), 435-440 και ο ίδιος, *Γόρτυνα*, ό.π. (υποσημ. 4), 193-199, που τοποθετεί τον σεισμό στα 518] όσο και από τη στρωματογραφία και τα νομίσματα της πεντάκλιτης επισκοπικής βασιλικής (βλ. παρακάτω υποσημ. 30). Η ίδια φάση καταστροφής διαπιστώνεται στη βασιλική Β Χερσονήσου. Από νόμισμα σε αρμό του πλακόστρωτου που αντικατέστησε το κατεστραμμένο ψηφιδωτό δάπεδο, μπορούμε να καθορίσουμε ως *terminus ante quem* για τον σεισμό το έτος 616 (B. Συθιακάκη, «Βασιλική Β Χερσονήσου. Απόπειρα νέας ανάγνωσης των ανασκαφικών δεδομένων», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1. Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο 2010, 370-371, σημ. 8). Σε συνδυασμό με το νόμισμα του νοτιοδυτικού προσκτισματος της βασιλικής της Αγοράς, ο σεισμός μπορεί να τοποθετηθεί μεταξύ του 610 και του 616.

²² Η τυπολογία των ευρημάτων του στρώματος σφράγισης εμφανίζει στενή ομοιότητα με τα τελευταία στρώματα καταστροφής της Νότιας Οικίας της Βυζαντινής Συνοικίας του Πρωτωρίου, που χρονολογούνται στον 7ο και κυρίως στον 8ο αιώνα, βλ. Perna,

Πρωτωρίου στη διάρκεια του 7ου αιώνα, βλ. R. Perna, «Πρόσφατες έρευνες γύρω από το Νότιο Κτήριο της Συνοικίας των Βυζαντινών Οικιών της Γόρτυνας», Π. Καρανασάση – Α. Τζιγκουνάκη – Χ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Ρέθυμνο 2015, 578.

¹⁶ Το θωράκιο δεν σχετίζεται τεχνολογικά με το τμήμα εξώστη από τα κρημνίσματα του τρουλλαίου ναού, καθώς τα τελευταία φέρουν πλαίσια με λεπτές λοξότιμες ταινίες. Η μορφή των κυματιών παραπέμπει στον όψιμο 6ο ή 7ο αιώνα. Προφανώς ο άμβωνας προέρχεται από την ανακαίνιση των αρχών του 7ου αιώνα.

¹⁷ Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 302. Ο Στ. Μαμαλούκος, «Ζητήματα αναπαράστασης», ό.π. (υποσημ. 1), 20, θεώρησε ότι οι δύο πεσσοί ανήκουν σε άγνωστη κατασκευή, μεταγενέστερη του μνημείου.

¹⁸ Di Vita, *Γόρτυνα*, ό.π. (υποσημ. 4), 101-114, ειχ. 127. Η έμπλεκτη τοιχοποιία σχηματίζει γωνία με άλλη, που εντοπίστηκε κάτω από το βόρειο τοίχο του τρουλλαίου ναού, και πιθανότατα σχετίζεται με ένα ελληνιστικό οικοδόμημα στη νοτιοανατολική γωνία της Αγοράς (Di Vita, *στο ίδιο*, σημ. 4, 340). Με αυτό πρέπει να συνδέονται επίσης τμήματα ραβδωτών κιόνων, διαστρωμένα κατά μήκος της βόρειας εξωτερικής παρειάς του ναού, για να διαμορφώσουν το επίπεδο του αύλειου χώρου. Η επέμβαση πρέπει να ανήκει στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, όπως,

Εικ. 4. Άποψη του βόρειου πλευρικού χώρου της ανασκαφής από τον θόλο του ναού.

«Νότιο Κτήριο», ό.π. (υποσημ. 15), 575-584. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, θραύσματα αμφορέων που αποτελούν όψιμες παραλλαγές ή επιβιώσεις των τύπων LRA1 και LRA2, μεταξύ αυτών τοπικές παραλλαγές TRC, Yassi Ada, αιγιακοί κ.λπ., LR4, συροπαλαιστινιακοί, σπαθεία κ.ά., που ήταν σε χρήση από τον 7ο ως τις αρχές του 9ου αιώνα, η ακριβής τυπολογία των οποίων θα προσδιοριστεί μετά τη συγκόλληση των αγγείων [βλ. ενδεικτικά, E. Portale – I. Romeo, «Contenitori da trasporto», *Gortina V.3, Lo scavo del Pretorio (1989-1995), I materiali*, Πάδοβα 2000, 302-367, 384-393, 399-406. N. Poulou-Papadimitriou – E. Nodarou, «Transport Vessels and Maritime Trade Routes in the Aegean from the 5th to the 9th c. A.D. Preliminary Results of the EU Funded “Pythagoras II” Project: the Cretan Case Study», N. Poulou-Papadimitriou – E. Nodarou – V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW 4. Late Roman Coarse Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry. The Mediterranean: A market without frontiers*, τ. I, Οξφόρδη 2014, 874-875], αφρικανικές εισαγωγές LRSW παραγωγής D (κυρίως τις φόρμες Hayes 104, 105, 106, 107 και 109/Bonifay 60B) του 7ου και 8ου αιώνα [M. A. Rizzo, «Terra sigillata africana», *Gortina V.3*, Πάδοβα 2000, 45-54. Perna, «Νότιο Κτήριο», ό.π. (υποσημ. 15), 578-579], μικρασιατικές παραγωγές LRC (φόρμες Hayes 3H και 10) που χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου ως το α΄ μισό του 7ου αιώνα (A. Rizzo, «Terra sigillata LRC», *Gortina V.3*, Πάδοβα 2000, 60-61), λίγα όστρακα όψιμης κυπριακής κεραμικής

LRD, που χρονολογούνται από τον 7ο αλλά επιβιώνουν ως τον 9ο αιώνα (A. Rizzo, «Terra sigillata cypriota tarda», *Gortina V.3*, Πάδοβα 2000, 65-66), ενώ στη Γόρτυνα απαντούν και τοπικές απομιμήσεις [Αν. Γιαγκάκη, «Εισηγμένοι τύποι κεραμικής στην Κρήτη και εγχώριες απομιμήσεις τους. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στην κεραμική του 4ου-8ου και 12ου-13ου αι. μ.Χ.», Ο. Γκράτζιου – Χρ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο 2009, 205], λίγα όστρακα αγγείων τύπου gouged, που απαντούν ως τον 8ο αι. (E. Lippolis, «Ceramica a ingubbio Rosso», *Gortina V.3*, Πάδοβα 2000, 79-85 πίν. XXIV, XXV), ένας ακέραιος συροπαλαιστινιακός λύχνος, ο οποίος στη Γόρτυνα απαντά σε στρώματα του 7ου και 8ου αιώνα [Baldini – Parello, «Lucerne», ό.π. (υποσημ. 12), 169, πίν. XXXI-XXXIIa-c, εικ. 128-130], τμήματα από υψίποδα γυάλινα κύπελλα (φόρμα Isings 111), που απαντούν στη Γόρτυνα σε αφθονία σε στρώματα του 7ου και 8ου αιώνα [L. De Matteis – G. De Tommaso, «Vetri», *Gortina V.3*, Πάδοβα 2000, 228-231. Perna, «Νότιο Κτήριο», ό.π. (υποσημ. 14), 578-579, Is. Baldini κ.ά., «Preliminary Results of Investigations in the Basilica of Mitropolis, Gortyn. The Finds from Annex II», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 3, Ρέθυμνο 2015, 593-595] και γυάλινες κανδήλες που απαντούν στη Γόρτυνα σε σύνολα του 8ου αιώνα [Perna, «Νότιο Κτήριο», ό.π. (υποσημ. 15), 579, Baldini κ.ά., ό.π., 593-595], καθώς και πολυάριθμα θραύσματα

από τον σεισμό που ισοπέδωσε τη Γόρτυνα το 795²³.

Ο τρουλλαίος ναός ανεγέρθηκε μετά την οριστική κατάρρευση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και την εκκαθάριση του χώρου από τα ερείπια. Η προσαρμογή του στο περίγραμμα της τρίκλιτης βασιλικής (Εικ. 6), που έγινε προφανώς κατ' οικονομίαν, άσκησε, καθώς φαίνεται, σημαντική επιρροή στη σύνθεση του αρχιτεκτονικού τύπου, σε μια περίοδο που η βυζαντινή αρχιτεκτονική αναζητούσε νέους τρόπους έκφρασης. Έτσι μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή η διατήρηση της τρίκλιτης διάταξης δυτικά της εγκάρσιας σταυρικής κεραίας.

Για τον ακριβέστερο προσδιορισμό της εποχής ανέγερσης, σημαντική είναι η συμβολή της μελέτης του γλυπτού διακόσμου καθώς και τα νομισματικά στοιχεία της έρευνας του 2010²⁴. Όπως διαπιστώθηκε, τα δύο ελεύθερα στηρίγματα του τριβήλου, στα οποία εν πολλοίς στηρίχθηκαν οι πρώιμες χρονολογήσεις²⁵, δεν

εδράζονται σε στυλοβάτη και απαρτίζονται από μη συνανήγοντα συλλήματα (spolia) διαφορετικών κτηρίων. Το ζεύγος σύνθετων ιωνικών κιονοκράνων με το περίφημο μονόγραμμα του Βετρανίου δεν κατασκευάστηκε για τις τοξοστοιχίες του ναού του Αγίου Τίτου, που έχουν πάχος 75 εκ., αλλά για ένα κτήριο με εσωτερικούς τοίχους πλάτους 90 εκ.²⁶. Το μοναδικό γνωστό μνημείο με στυλοβάτες τέτοιου πλάτους είναι η τεράστια πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική της Γόρτυνας. Ένα δεύτερο ζεύγος όμοιων κιονοκράνων, που εντοπίστηκε στα Μάταλα και σώζει ακέραιο το μήκος του επιθήματος, δηλαδή 90 εκ., είναι επίσης πιθανό να προέρχεται από την πεντάκλιτη βασιλική²⁷.

Η πεντάκλιτη βασιλική, έδρα του μητροπολίτη Κρήτης, η οποία χτίστηκε από τον επίσκοπο Θεόδωρο γύρω στο 540²⁸, ανακαινίστηκε από τον επίσκοπο

από κυψέλες που απαντούν στη Γόρτυνα σε στρώματα του 7ου-8ου αιώνα (M. Albertocchi – R. Perna, «Ceramica comune: vasi da mensa e da dispensa», *Gortina* V.3, Πάδοβα 2000, 533-534, πίν. CLXXXV-CLXXXVI).

²³ Θεοφ. Χρονογρ., Α.Μ. 6288.10, 728.11. Ε. Πλατάκης, «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *ΚρητΧρον* 4 (1950), 475. Β. Κ. Παπαζάχος – Κ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1999, 236. Η ευρέως διαδεδομένη άποψη του Α. Di Vita ότι το σεισμικό πλήγμα που κατέστρεψε την πόλη, συνέβη γύρω στο 670 [A. Di Vita, «Atti della Scuola», *Annuario SAIA LXVI-LXVII* 66-67 (1988-1989), 454-459 και σημ. 24. Βλ. και Tsigonaki, «Ambon», ό.π. (υποσημ. 1), 519] καταρρίπτεται από τον Βίο του αγίου Ανδρέα και τη νεότερη ανασκαφική έρευνα. Βλ. σχετικά, Baldini, «S. Tito», ό.π. (υποσημ. 1), 649. Επίσης, Vitale, *Ceramica sovradipinta*, ό.π. (υποσημ. 12). G. M. Fabrini – R. Perna, «Lo scavo dell'Edificio Sud e delle Case bizantine a Gortina di Creta», *LANX* 4 (2009), 121-138. Ε. Lippolis κ.ά., «The Excavations in the Nymphaeum Block», Μ. Ανδριανάκης – Π. Βαρθαλίτου – Τ. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Ρέθυμνο 2012, 247, 253-254, 255-256. Is. Baldini-Lippolis, «Gortina, Mitropolis e il suo episcopato nel VII e nell'VIII secolo. Ricerche preliminari», *Annuario SAIA XC* 40 (2012), 259-262. Perna, «Νότιο Κτήριο», ό.π. (υποσημ. 15), 575-584.

²⁴ Συθιακάκη, «Γλυπτός διάκοσμος Αγίου Τίτου», ό.π. (υποσημ. 1).

²⁵ Ο Αν. Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 302-306, θεωρεί ότι τόσο τα δύο σύνθετα ιωνικά κιονόκρανα του ναού όσο και τα δύο όμοια που εντοπίστηκαν στα Μάταλα, προέρχονται από την αρχική φάση του Αγίου Τίτου, την οποία χρονολογεί στην εποχή του Ιουστινιανού. Η Χρ. Τσιγωνάκη [Tsigonaki,

«Ambon», ό.π. (υποσημ. 1), 518-519], θεωρεί δεδομένη την προέλευση των κιονοκράνων από την αρχική φάση του ναού, την οποία τοποθετεί στο β' μισό του 6ου ή τις αρχές του 7ου αιώνα, περίοδο στην οποία τοποθετεί –χωρίς ασφαλή κριτήρια– τον επίσκοπο Βετράνιο. Την άποψη αυτή ακολουθεί και η Baldini, «St. Tito», ό.π. (υποσημ. 1), 659.

²⁶ Η πίσω όψη του ακέραιου επιθήματος είναι εμφανώς αποκομμένη, προκειμένου το μέλος να προσαρμοστεί στο υπερκείμενο ποδαρικό του τόξου, πλάτους 75 εκ. Το άθικτο ήμισυ της επιφάνειας υποδοχής του επιθήματος είναι 45 εκ.

²⁷ Ο ναός με τα ψηφιδωτά δάπεδα που είδε στα Μάταλα ο C. Buondelmonti (M. A. Van Spitael, *Cristoforo Buondelmonti, Descriptio Insule Crete et Liber Insularum, XI. Creta*, Ηράκλειο 1981, 110), δεν μπορεί να εκτεινόταν μπροστά από τον σπηλαιώδη ναό της Παναγίας, όπου βρέθηκαν τα δύο γλυπτά, όπως θεωρεί η Baldini, «S. Tito», ό.π. (υποσημ. 1), 655-656, καθώς ο τελευταίος βρίσκεται στη βραχώδη κατωφέρεια βόρεια του κόλπου, έξω από τα όρια του αρχαίου οικισμού που απλώνεται στο πεδινό τμήμα. Επιπλέον, δεν σώζεται κανένα πρωτοβυζαντινό κατάλοιπο στον χώρο. Σε κάθε περίπτωση, μια βασιλική στα Μάταλα δεν μπορεί να είχε μέγεθος αντίστοιχο με την πεντάκλιτη μητροπολιτική βασιλική της Γόρτυνας.

²⁸ R. Farioli-Campanati, «La basilica di Mitropolis a Gortyna, Campagne di scavo 1991-1997 (SAIA-Eforia bizantina di Creta). Appentice 1999», *Corsi Rav* XLIV (2001), 83-121. R. Farioli-Campanati – E. Borboudakis, «Basilica di Mitropolis», *Annuario SAIA LXXXII* (2002), 918-932. Μ. Μπορμπουδάκης, «Ανασκαφή Μητροπόλης», *Creta Romana e Protobizantina. Atti del Congresso Internazionale, Iraklion 23-30 settembre 2000*, II, Πάδοβα 2004, 626-629, εικ. 9-9α. R. Farioli-Campanati, «La basilica di Mitropolis a Gortina: tipologia e articolazione degli spazi liturgici», *Creta Romana e Protobizantina*, Πάδοβα 2004, II, 648. R. Farioli-Campanati – M.

Εικ. 5. Γενική άποψη του χώρου της ανασκαφής από τον θόλο του ναού προς τα δυτικά.

Βετράνιο²⁹ μετά από ισχυρό σεισμό, που πιθανότατα προκάλεσε κατάρρευση του φωταγωγού, επιβάλλοντας την εκτεταμένη επισκευή του ψηφιδωτού δαπέδου του κεντρικού κλίτους και προφανώς την αντικατάσταση των σύνθετων ιωνικών κιονοκράνων των υπερώνων. Πρόκειται πιθανότατα για τον ίδιο σεισμό που έπληξε την τρίκλιτη βασιλική της ρωμαϊκής Αγοράς μεταξύ του 610 και 616, και οδήγησε στην ανακατασκευή της δικαστικής βασιλικής του

Borboudakis, «La decorazione pavimentale e parietale della cattedrale di Gortyna (Creta). Nuovi elementi di datazione del pavimento musivo della navata», H. Morlier (επιμ.), *La mosaïque gréco-romaine*, Collection de l'École française de Rome, IX.I, Ρώμη 2005, 165-171.

²⁹ Μπορμπουδάκης, «Ανασκαφή Μητρόπολης», ό.π. (υποσημ. 28), 628, εικ. 8.

Δοσιθέου με δαπάνες του αυτοκράτορα Ηρακλείου³⁰. Μια ακόμη επισκευή, που υποδηλώνεται από την επικάλυψη των ψηφιδωτών με μαρμάρινες πλάκες, την υπερύψωση των στυλοβατών³¹ και την προσθήκη ανεικονικής τοιχογράφησης³², ίσως σχετίζεται με την

³⁰ Η άποψη αυτή υποστηρίζεται επίσης από τα νομίσματα του στρώματος καταστροφής της επισκοπικής βασιλικής, βλ. Μπορμπουδάκης, «Ανασκαφή Μητρόπολης», ό.π. (υποσημ. 28), 628-629 και 632-633. Για την ανακατασκευή της βασιλικής του Δοσιθέου, βλ. Di Vita, *Γόρτυνα*, ό.π. (υποσημ. 4), 193-199.

³¹ Μπορμπουδάκης, «Ανασκαφή Μητρόπολης», ό.π. (υποσημ. 28), 635.

³² Farioli, «La basilica di Mitropolis», ό.π. (υποσημ. 28), 644 και σημ. 14. Κατά την ανασκαφεία ο διάκοσμος παραπέμπει σε πρώιμα εικονομαχικά μνημεία.

ανακαινιστική δραστηριότητα του επισκόπου Ανδρέα Κρήτης στο πρώτο μισό του 8ου αιώνα³³. Η διατήρηση της βασιλικής ως τον 8ο αιώνα τεκμηριώνεται επίσης από την αποκάλυψη ενός κλειστού ανασκαφικού συνόλου αγγείων και γυάλινων σκευών σε πλευρικό δωμάτιο της αφίδας που παρουσιάστηκε πρόσφατα³⁴. Η επισκοπική βασιλική κατέρρευσε ολοκληρωτικά και εγκαταλείφθηκε μετά από το ισχυρό σεισμικό πλήγμα που ισοπέδωσε τη Γόρτυνα και οδήγησε στην εγκατάλειψη του πεδινού τμήματός της. Η καταστροφή πρέπει αναμφίβολα να συνδεθεί με τον τρομερό σεισμό που έπληξε ολόκληρη την Κρήτη στις 7 Απριλίου του έτους 795.

Μετά την κατάρρευση της η επισκοπική βασιλική υπέστη συστηματική λιθολόγηση³⁵. Φαίνεται, έτσι, ότι ένα ζεύγος από τα κιονόκρανα των υπερώων της επαναχρησιμοποιήθηκε για την οικοδόμηση του τρουλλαίου ναού του Αγίου Τίτου, παρέχοντας ένα ασφαλές *terminus post quem* για την ανέγερση του ναού, ενώ ένα άλλο κατέληξε αργότερα στο λιμάνι των Ματάλων. *Terminus post quem* non για την ανέγερση του τρουλλαίου ναού είναι η περίοδος πριν από την αραβική εισβολή (827-828³⁶), βάσει νομισματικής μαρτυρίας από τάφο πλάι στον νότιο στυλοβάτη. Η πρώτη ταφή συνοδευόταν από δερμάτινο πουγκί με σόλιδο του Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775) και πέντε μιλιάρεια του Μιχαήλ Β΄ (820-829)³⁷.

Ο τεράστιος ερειπιώνας της Γόρτυνας αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για την ανακατασκευή του ναού του Αγίου Τίτου. Όχι μόνο ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος αλλά και οι λαξευτοί λιθόπλινθοι στις όψεις προέρχονται από γειτονικά αρχαία κτήρια, όπως το Ωδείο και το Βουλευτήριο³⁸. Επαναχρησιμοποιήθηκαν, αφού πρώτα κόπηκαν κατάλληλα, ώστε να επενδύσουν τον συμπαγή χυτό πυρήνα από ασβεστοκονίαμα και σκύρα, δίνοντας την εντύπωση της εν ξηρώ έμπλεκτης δόμησης³⁹. Καθίσταται, έτσι, σαφές ότι η μορφολογία των όψεων του μνημείου δεν οφείλεται σε επιρροή συριακών προτύπων, όπως έχει κατ'επανάληψη υποστηριχθεί⁴⁰, αλλά στην πρακτική αναγκαιότητα να αξιοποιηθεί το άφθονο οικοδομικό υλικό των ερειπίων σε συνδυασμό με μια προσπάθεια μίμησης της τοιχοδομίας των γειτονικών ερειπωμένων αρχαίων μνημείων.

Κωνσταντίνου Ε΄ με τα αργυρά του Μιχαήλ Β΄ επιβεβαιώνει τη συνέχιση της κυκλοφορίας του σόλιδου του Κωνσταντίνου Ε΄ ως τις αρχές του 9ου αιώνα. Όμοιος σόλιδος αποκαλύφθηκε πάνω στο οδόστρωμα της Δυτικής Οδού της συνοικίας του Πραιτωρίου, κάτω από το τελικό στρώμα καταστροφής του χώρου (η πληροφορία προέρχεται από τον ανασκαφέα E. Lippolis).

³⁸ Η ταυτοποίηση της προέλευσης και του τρόπου κατεργασίας του οικοδομικού υλικού, που είναι βιοκαλκαρενίτης ασβεστόλιθος, από το λατομείο στον γειτονικό λόφο του Αγίου Ιωάννη, οφείλεται σε οπτικές παρατηρήσεις και αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο εκπόνησης της μελέτης από τις συντηρήτριες Ιω. Δογάνη και Αμ. Γαλανού. Η επανάχρηση υλικού του ρωμαϊκού Ωδείου πιστοποιείται και από την ενσωμάτωση δόμου με απόσπασμα της Μεγάλης Επιγραφής της Νομοθεσίας της Γόρτυνας στον στυλοβάτη του βόρειου κλίτους. Βλ. M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, IV, Ρώμη 1950, 195, No. 87. Πρόσφατα οι M. Gagarin – P. Perlman, *The Laws of Ancient Crete c.650-400 BCE*, Οξφόρδη 2016, 455, υποστήριξαν ότι συνανήκει με τις επιγραφές, Guarducci, *IC*, ό.π., No. 75, 81, 85, 86, που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία (η No. 81 στα ερείπια της βασιλικής του «Μαυρόπαπα»). Ευχαριστώ θερμά τον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Χ. Κριτζά για τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

³⁹ Η μίμηση του ψευδοϊσοδόμου συστήματος είναι σαφής στο τμήμα της αφίδας κάτω από τη στάθμη των παραθύρων, που είναι και το αυθεντικό. Για την επίτευξη της εντύπωσης της εν ξηρώ δόμησης οι στενές πλευρές των λίθων κόπηκαν λοξά, κατά τρόπο ώστε να προσφύονται καλύτερα στον χυτό πυρήνα, χωρίς να διακρίνεται εξωτερικά το συνδετικό κονίαμα.

⁴⁰ Is. Baldini-Lippolis, «La basilica di St. Tito a Gortina», *Corsi Rav* 44 (2001), 68-70. Η ίδια, «St. Tito», ό.π. (υποσημ. 1), 656.

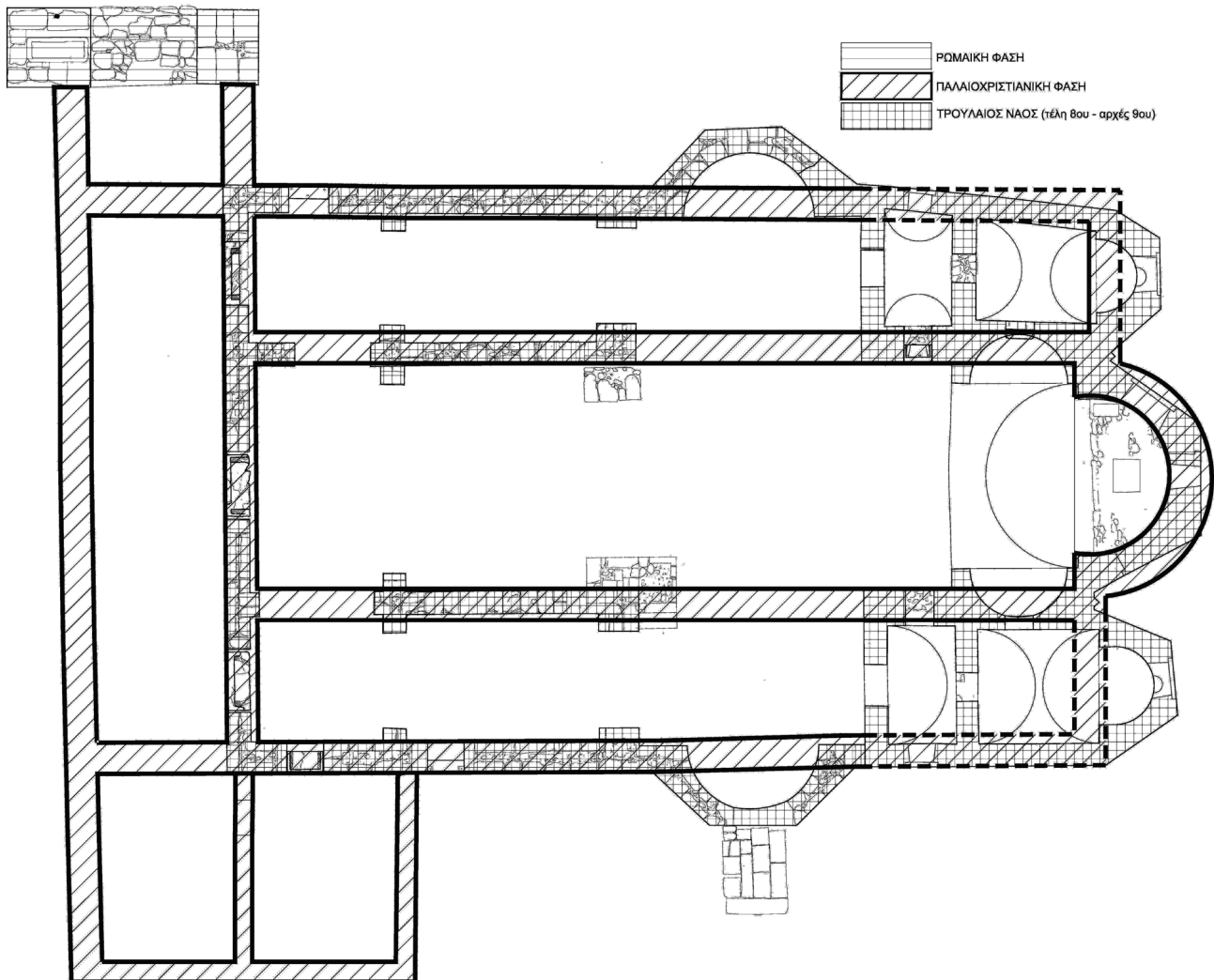
³³ Για τον Βίο του Ανδρέα Κρήτης, βλ. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, «Vita Andreae cretesi», *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας* 5 (1889), 169-179, ιδίως 175-176.

³⁴ Baldini κ.ά., «Basilica of Mitropolis, Annex II», ό.π. (υποσημ. 22), 585-603. Η ίδια, «Transmission patterns and religious practices in Byzantine Gortyn», *12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο 21-25 Σεπτεμβρίου 2016, Περιλήψεις*, 87-88 (Πρακτικά υπό έκδοση).

³⁵ Μπορμπουδάκης, «Ανασκαφή Μητροπόλης», ό.π. (υποσημ. 28), 625. Is. Baldini κ.ά., «La basilica di Mitropolis: problemi di scultura architettonica», *Creta Romana e Protobizantina*, III.2, Πάδοβα 2004, 1134.

³⁶ Αν και η απόπειρα κατάκτησης της Κρήτης ξεκίνησε από τον Abu Hafs στα 822 ή 823, η οριστική εγκατάσταση της συμπαγούς μάζας των Αράβων στο νησί έγινε το 827 ή 828 [βλ. Ν. Μ. Γιγουρτάκης, «*Αζωρωτήριω τῷ Χάρακι*». Αρχικές παρατηρήσεις για το σημείο απόβασης των Αράβων του Abu Hafs Omar στην Κρήτη], *Graeco-Arabica* XI (2011), 73].

³⁷ Τα νομίσματα διατηρούσαν υπολείμματα δέρματος. Η συνύπαρξη του φθαρμένου από τη χρήση χρυσού νομίσματος του

Εικ. 6. Συσχέτιση των κατόψεων των δύο κύριων οικοδομικών φάσεων (τρύκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική και τρουλλαίος ναός).

Η πρακτική αυτή δεν ήταν ξένη για την εποχή κατά την οποία ανεγέρθηκε ο ναός. Ήδη από τον όψιμο 7ο αιώνα η οικονομική ένδεια και οι αλληπάλληλες σεισμικές καταστροφές οδήγησαν στην εκτεταμένη επανάχρηση σπολίων για την κατασκευή οχυρώσεων, τόσο στην ίδια την Κρήτη όσο και στην υπόλοιπη αυτοκρατορία⁴¹. Η πρακτική απαντά επίσης σε ναούς των μετα-

βατικών χρόνων, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Παναγία στη Σκριπού⁴².

Η έρευνα στο εσωτερικό του μνημείου απέδωσε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την αρχική του μορφή. Η απουσία λειψάνων κλίμακας ανόδου και η ασταθής έδραση του τριβήλου εξασθενούν την πιθανότητα ύπαρξης υπερώων. Στην αρχική τους μορφή οι στυλοβάτες του κεντρικού κλίτους ενσωμάτωναν πιθανότατα

⁴¹ Β. Συθιακάκη – Ε. Κανάκη – Χ. Μπιλιμέζη, «Οι παλαιότερες οχυρώσεις του Ηρακλείου. Μια διαφορετική προσέγγιση με βάση τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα», Π. Καραναστάση – Α. Τζιγκουνάκη – Χ. Τσιγώνακη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3*, Ρέθυμνο 2015, 398-399 με σχετική βιβλιογραφία.

⁴² Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998-1999), 111-128, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

Εικ. 7. Βόρεια εξωτερική πλευρά της κεντρικής αψίδας. Διακρίνεται η προεξοχή ανάμεσα στην αρχική κατασκευαστική φάση και τη συμπλήρωση της βενετοκρατίας, καθώς και η ημικυκλική θεμελίωση της αψίδας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Στα δεξιά διακρίνεται η θεμελίωση του βόρειου παραβήματος.

Εικ. 8. Νότια εξωτερική πλευρά της κεντρικής αψίδας και τμήμα της ανατολικής τοιχοποιίας του νότιου κλίτους αποκομμένου από την κατασκευή της νότιας αψίδας.

δύο βάσεις κιόνων, που απείχαν μεταξύ τους 1,00 μ. και από τις παραστάδες ±1,60 μ.⁴³. Αργότερα, τα ανατολικά διάστυλα, μήκους 1,62 μ., αντικαταστάθηκαν με τοιχοποιία και κατά συνέπεια η αρχική τοξοστοιχία καταργήθηκε ή διαφοροποιήθηκε. Σε οψιμότερη εποχή, στη νότια κόγχη του ναού διανοίχθηκε θύρα

⁴³ 1,56 μ. από τη δυτική παραστάδα και 1,62 μ. από την ανατολική.

και κατασκευάστηκε εξωτερικά μικρό πλακοστρωμένο πρόπυλο (Εικ. 1). Πάνω στο πλακόστρωτο βρέθηκαν κυκλικοί υαλοπίνακες παραθύρων και σπαράγματα τοιχογραφικού διακόσμου της περιόδου της βενετοκρατίας.

Ο σταυρικός πυρήνας του ναού (κεντρικό και εγκάρσιο κλίτος) ήταν πλήρως απομονωμένος από τα πλευρικά κλίτη του δυτικού σκέλους μέσω υπερυψωμένων στυλοβατών (0,50 μ.)⁴⁴, που έφεραν μαρμάρινα θωράκια ύψους 1,00 μ. (Εικ. 11)⁴⁵. Το φράγμα που δημιουργούσαν έφτανε, έτσι, ως το ύψος των ματιών ενός μέσου ανθρώπου (1,50 μ.), αποκόπτοντας τον θεατή από τα δρώμενα στον κεντρικό σταυρικό πυρήνα, που προφανώς προοριζόταν αποκλειστικά για το ιερατείο. Από τα σωζόμενα υπολείμματα της προετοιμασίας του δαπέδου εσωτερικά των κογχών του εγκάρσιου κλίτους συμπεραίνουμε ότι στο κατώτερο τμήμα τους διαμορφώνονταν αρχικά περιμετρικά χαμηλά έδρανα, που αργότερα αφαιρέθηκαν (Εικ. 12)⁴⁶. Η θέση των εδράνων έξω από πρεσβυτήριο, που οριοθετούνταν από το ψηλό μαρμάρινο τέμπλο⁴⁷, και η απουσία συνθρόνου δεν επιτρέπουν την ταύτισή τους με τα τυπικά παλαιοχριστιανικά συμπέλλια. Πιθανότατα, πάντως, προοριζόνταν για το ιερατείο και σε συνδυασμό με την τρίκογχη διαμόρφωση αποτελούν μια επιπλέον ένδειξη για τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στο μνημείο⁴⁸.

⁴⁴ Στο κεντρικό κλίτος οι στυλοβάτες ήταν χτιστοί, ενώ στα ανοίγματα μεταξύ των πλευρικών κλιτών και του εγκάρσιου ήταν μονολιθικοί και σχημάτιζαν υπερυψωμένη υποδοχή για την έδραση του θωρακίου, όπως ακριβώς συνέβαινε με τον στυλοβάτη του τέμπλου του Βήματος.

⁴⁵ Ίχνη υποδοχών των θωρακίων διατηρούνται σήμερα στις δυτικές παραστάδες των ανοιγμάτων του κεντρικού κλίτους καθώς και στις παραστάδες των ανοιγμάτων μεταξύ των πλευρικών κλιτών και του εγκάρσιου.

⁴⁶ Στη βόρεια κόγχη τοποθετήθηκε η λίθινη σαρκοφάγος που αποκαλύφθηκε κατά την έρευνα του G. Gerola, ενώ στη νότια διανοίχθηκε η θύρα επικοινωνίας με το νότιο πρόπυλο.

⁴⁷ Βλ. παρακάτω υποσημ. 55.

⁴⁸ Το τρίκογχο που διαμορφώνεται από την αψίδα και τις πλευρικές κόγχες του εγκάρσιου κλίτους, και η τρίκογχη διαμόρφωση στο εσωτερικό του Βήματος ίσως αποτελούν ενθύμηση των ταφικών cellae trichogae. Η διάταξη αυτή συνδέθηκε στενά με τα μαρτύρια από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Βλ. Y. D. Varalis, «Deux églises à chœur triconque de l'Illyricum oriental. Observations sur leur type architectural», *BCH* 123.1 (1999), 195-225 και ιδίως 203-210. I. Stollmeyer, «Spätantike

Εικ. 9. Δοκιμαστική τομή στη νότια πλευρά τους εγκάρσιου κλίτους, στην ένωση του Βήματος με το νότιο παράβημα, που αποκάλυψε τη θεμελίωση του νότιου στυλοβάτη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Από τα φράγματα των κλιτών φαίνεται να προέρχονται τα πολυάριθμα τμήματα επιπεδόγλυφων θωρακίων, από μάρμαρο πιθανότατα Αλυκής, ορισμένα από τα οποία είναι αμφίγλυφα. Τα περισσότερα κοσμούνται με συνδυασμούς ρόμβων ή σταυρούς⁴⁹. Η ομοιογένεια του υλικού και της τεχνικής υποδηλώνει ότι ανήκουν σε μια ενιαία χρονολογικά ομάδα, που εκτελέστηκε στα χρόνια του επισκόπου Συνεσίου⁵⁰. Ο Συνέσιος παραμένει άγνωστος, αλλά η τεχνοτροπική συνάφεια του υλικού με παραδείγματα κυρίως του 8ου-9ου αιώνα⁵¹ τον καθιστά πιθανό πάτρονα του μνημείου, στην

Trikonchoskirchen – ein Baukonzept?», *JbAC* 42 (1999), 116-157. Για την πιθανή σύνδεση των τρίκογχων παλαιοχριστιανικών αφίδων με τα επιμνημόσυνα δείπνα προς τιμήν των μαρτύρων και το θεολογικό τους υπόβαθρο, βλ. Varalis, στο *ίδιο*, 210-212.

⁴⁹ Πρόκειται για τα θραύσματα γλυπτών της ομάδας (α), τα οποία ο Αν. Ορλάνδος χρονολογεί στον 6ο αιώνα [Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 309-313, εικ. 5]. Αναλυτικός σχολιασμός του γλυπτού διακόσμου γίνεται στο αδημοσίευτο άρθρο, Συθιακάκη, «Γλυπτά Αγίου Τίτου», ό.π. (υποσημ. 1).

⁵⁰ Η επιγραφή «Επί Συνεσίου» απαντά στο άνω οριζόντιο πλαίσιο ενός από τα θωράκια [Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 320, εικ. 19], αλλά μέχρι σήμερα έχει σχολιαστεί μόνο από τη M. Guarducci [Guarducci, *IC IV*, (ό.π., υποσημ. 38), 399, No 462], η οποία θεωρεί ότι συνανήκει με αντίστοιχο ανεπίγραφο θραύσμα από τη βασιλική του «Μαυρόπαπα» (Guarducci, στο *ίδιο*, 399-400, No. 463).

⁵¹ Συθιακάκη, «Γλυπτά Αγίου Τίτου», ό.π. (υποσημ. 1).

περίπτωση που το υλικό βρίσκεται σε πρώτη χρήση⁵².

Ο αποκλεισμός του χώρου των πιστών από τα πλευρικά διαμερίσματα του ιερού, τα οποία όμως επικοινωνούν πλέον απευθείας με το Βήμα, τεκμηριώνει την ολοκληρωμένη διαμόρφωση του τριμερούς ιερού στον Άγιο Τίτο⁵³. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η εξέλιξη αυτή συνδέεται με την καθιέρωση της Μεγάλης Εισόδου, που περιγράφεται στον λόγο του πατριάρχη Γερμανού γύρω στο 700 και πρέπει να υιοθετήθηκε σταδιακά στον ελλαδικό χώρο⁵⁴. Η μεταβολή του λειτουργικού τυπικού συνδυάστηκε επίσης με την υπερύψωση του φράγματος του πρεσβυτερίου και την προσθήκη του επιστυλίου, χαρακτηριστικό που απαντά στο χαμένο σήμερα αρχικό τέμπλο του ναού⁵⁵.

Από ετερόκλητα συλλήματα φαίνεται ότι αποτελούνταν ο άμβωνας που εντοπίστηκε κατά την έρευνα του G. Gerola⁵⁶, όπως μαρτυρούν η διαφοροποίηση

⁵² Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ορισμένα από τα θωράκια να αποτελούν επίσης συλλήματα, δεδομένου ότι διαπιστώνονται διακοσμητικές και τεχνοτροπικές συγγένειες μεταξύ αυτής της ομάδας και ορισμένων θραυσμάτων από την πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική και τη βασιλική του «Μαυρόπαπα», όλα πάντως χρονολογικά όψιμα (βλ. παρακάτω υποσημ. 90).

⁵³ Στην Κοίμηση της Νίκαιας (τέλη 7ου – αρχές 8ου αιώνα) και την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης (β' μισό του 8ου αιώνα) τα παστοφόρια είναι ακόμη ανόργανα συνδεδεμένα με τον κυρίως ναό. Η διαμόρφωση των παστοφορίων του Αγίου Τίτου εμφανίζει αντιστοιχίες με το ναό του Dere Aǧzi, που δεν φαίνεται να χρονολογείται πριν από τις αρχές του 9ου αιώνα [Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 1), 350], χωρίς να αποκλείεται μια χρονολόγηση στα τέλη 9ου ή τις αρχές του 10ου αιώνα [J. Morganstern, «The Byzantine Church at Dereāǧzi and its Decoration», *IstMitt* 29, (1983), 81-93. R. G. Ousterhout, «Reconstructing ninth-century Constantinople», L. Brubaker (εκδ.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*, Hampshire, Ashgate 1998, 128].

⁵⁴ Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 1), 365-367.

⁵⁵ Στο αρχικό αυτό τέμπλο, που ήταν ελαφρά χαμηλότερο από το τέμπλο του 10ου αιώνα, δεν υπήρχαν πλευρικά στηρίγματα και τα θωράκια πακτώνονταν απευθείας στους πλευρικούς τοίχους. Τα ίχνη μαρτυρούν ότι διέθετε επιστύλιο μέγιστου ύψους 0,17 μ. και μέγιστου πλάτους 0,22 μ. Τα θωράκια, ύψους 0,87 μ. και πάχους 0,08 μ. έφεραν λοξότιμητη επίστεψη ύψους 0,25-0,26 μ., με πλάτος βάσης 0,28 μ. και πλάτος άνω επιφάνειας 0,33 μ.

⁵⁶ Baldini, «St. Tito», ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 7. Tsigonaki, «Ambon», ό.π. (υποσημ. 1), η οποία, ωστόσο, υποστηρίζει ότι ο άμβωνας λαξεύτηκε ειδικά για τον ναό από τοπικό συνεργείο, που επαλλάξενε αρχαία σπόλια.

Εικ. 10. Μολυβδόβουλλο Κωνσταντίνου με παράσταση αετού από την επίχωση ανατολικά της αφίδας.

του μαρμάρου στα σωζόμενα μέρη (πεντελικό στη βάση του εξώστη, Υμηττού στο θωράκιο, ίσως Πάρου στα ορθογώνια στηρίγματα και Αλυκής στους πεσσίσκους) και κυρίως η ανεπιτυχής συναρμογή του εξώστη προς τη βάση, λόγω διαφορετικής καμπυλότητας. Δεδομένου ότι ο ναός ανεγέρθηκε σε μια εποχή που η μαζική παραγωγή και εξαγωγή αμβώνων από τα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης είχε πια ατονήσει και η πόλη αγωνιζόταν ν' ανασυνταχθεί στην ακρόπολη μετά από μια τεράστια κλίμακας καταστροφή, η συναρμογή σπολίων ήταν πιθανότατα η μόνη εύκαιρη λύση⁵⁷. Υπό το πρίσμα αυτό, ο άμβωνας του Αγίου Τίτου πρέπει να αξιολογηθεί όχι σύμφωνα με τα παλαιοχριστιανικά πρότυπα αλλά με τις ανάγκες της εποχής και τις ιδιαιτερότητες του μνημείου που τον φιλοξένησε.

Έτσι, παρά το ότι χρησιμοποιήθηκαν μέλη από άμβωνα με δύο κλίμακες και εξώστη⁵⁸, η αποκατάσταση της πραγματικής μορφής και της θέσης του άμβωνα παρουσιάζουν προβλήματα. Με βάση το σωζόμενο ήμισυ, η κλίμακα της μιας πλευράς δεν μπορούσε να είναι προσβάσιμη⁵⁹. Ταυτόχρονα, ο διαθέσιμος χώρος στο κεντρικό κλίτος ήταν εξαιρετικά περιορισμένος. Κατά την ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκε μια επιμήκης διαταραχή στο λίθινο υπόστρωμα του δαπέδου, που

φαίνεται να περιγράφει τη βάση μίας και μόνο κλίμακας, τοποθετημένης αξονικά, στο ανατολικό ήμισυ του κεντρικού κλίτους. Ο χτιστός άμβωνας σε σχήμα Γ στο νοτιοδυτικό πεσσό φαίνεται να κατασκευάστηκε κατά την τελευταία περίοδο χρήσης του μνημείου, ενώ ο μαρμάρινος άμβωνας είχε περιπέσει σε αχρηστία⁶⁰.

Τχνη από την πρώτη τοιχογράφηση του ναού εντοπίστηκαν στο τεταρτοσφαίριο της βόρειας κόγχης του Βήματος και τον υπερκείμενο κοσμήτη (Εικ. 13)⁶¹. Πρόκειται για υπολείμματα κυανής και κυανοπράσινης χρωστικής, με βάση το αιγυπτιακό μπλε, πάνω σε λεπτότατη προετοιμασία κρυσταλλικής γύψου⁶². Η ίδια χρωστική ανιχνεύθηκε στις ανεικονικές τοιχογραφίες της επισκοπικής βασιλικής⁶³. Αν και παλαιότερα

⁵⁷ Βλ. τις παρατηρήσεις για τον άμβωνα της βασιλικής της Καλαμπάκας, V. Sythiakakis-Kritsimallis – S. Voyadjis, «Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly», *JÖB* 61 (2011), 213 και σημ. 97, εικ. 33.

⁵⁸ Βλ. την πρόταση αποκατάστασης της Tsigonaki, «Ambon», ό.π. (υποσημ. 1).

⁵⁹ Tsigonaki, «Ambon», ό.π. (υποσημ. 1), 512.

⁶⁰ Τα εναπομείναντα τεμάχια του μαρμάρινου άμβωνα βρέθηκαν από τον G. Gerola ανάμεσα στα κρημνίσματα του βόρειου κλίτους, Baldini, «St. Tito», ό.π. (υποσημ. 1), 668 (Appendice – Documento 2).

⁶¹ Τα λείψανα του διακόσμου τεκμηριώνουν ότι ο λίθινος κοσμήτης του Βήματος ανήκει στην αυθεντική κατασκευή.

⁶² Οι αναλύσεις της κυανής χρωστικής με τη συνδυαστική εφαρμογή των τεχνικών φασματοσκοπίας πλάσματος λέιζερ (LIBS) και micro-Raman πραγματοποιήθηκαν από το Ινστιτούτο Μοριακής Δομής και Λέιζερ του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας. Η επιτόπια ανάλυση με τη μέθοδο του φθορισμού ακτίνων X (XRF) έγινε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου. Η επιβεβαίωση της ταύτισης του αιγυπτιακού μπλε (CaCuSi4O10) και η ανίχνευση της κρυσταλλικής γύψου έγινε με χημική ανάλυση στα εργαστήρια του ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος. Η χρήση της κρυσταλλικής γύψου προφανώς αποσκοπούσε στην εξομάλυνση της επιφάνειας του ασβεστόλιθου της τοιχοποιίας.

⁶³ P. Westlake – P. Siozos – Agg. Philipidis – Chr. Apostolaki – Br.

θεωρούνταν ότι η χρήση του αιγυπτιακού μπλε εγκαταλείφθηκε μετά τους ρωμαϊκούς χρόνους, νεότερες αναλύσεις απέδειξαν την παρουσία της δαπανηρής αυτής χρωστικής σε μνημεία κυρίως της Ιταλίας, που χρονολογούνται από τα τέλη του 8ου ως τα μέσα του 9ου αιώνα⁶⁴. Τα δύο παραδείγματα της Γόρτυνας έρχονται να καταδείξουν μια κοινή πρακτική στον ζωγραφικό διάκοσμο των βυζαντινών μνημείων των μεταβατικών χρόνων.

Πάνω από το πρώτο ζωγραφικό στρώμα εντοπίστηκαν υπολείμματα ενός δεύτερου, με ερυθρή περιμετρική ταινία και σκούρο κυανό βάθος, σε λεπτή προετοιμασία από υπόλευκο κονίαμα. Με τη σειρά του είχε επικαλυφθεί από μεγάλο πάχος χονδρόκοκκη προετοιμασία για την υποδοχή ψηφιδωτού διακόσμου, από τον οποίο διατηρήθηκε τμήμα γραπτής ερυθρής περιμετρικής ταινίας και σειρά από λευκές μαρμάρινες ψηφίδες. Πολυάριθμα καρφιά με πεπλατυσμένο κεφάλι είχαν χρησιμοποιηθεί για τη συγκράτηση του υποστρώματος. Έγχρωμες υαλοψηφίδες περισυνελέγησαν από το εσωτερικό της κόγχης της νότιας κεραίας, το βόρειο κλίτος και τα παραβήματα.

Η δεύτερη και τρίτη φάση του διακόσμου πρέπει ασφαλώς να χρονολογηθούν μετά τη λήξη της Εικονομαχίας και πριν από την έλευση των Βενετών το 1204. Αν και δεν μπορεί προς το παρόν να τεκμηριωθεί η συνέχιση της λειτουργίας του μνημείου στη διάρκεια της αραβικής κατοχής, το μικρό πάχος της προετοιμασίας του δεύτερου τοιχογραφικού στρώματος ίσως υποδηλώνει ότι ο ανεικονικός τοιχογραφικός

διάκοσμος αντικαταστάθηκε αμέσως μετά την αναστήλωση των εικόνων⁶⁵. Σε κάθε περίπτωση, το μνημείο ανακαινίστηκε μετά την ανακατάληψη της Κρήτης από τα βυζαντινά στρατεύματα υπό τον Νικηφόρο Φωκά το 961.

Τότε δέχθηκε ένα νέο, μεγαλύτερων διαστάσεων, μαρμάρινο τέμπλο στο Βήμα, προσαρμοσμένο στα καλλιτεχνικά πρότυπα της Κωνσταντινούπολης, καθώς και μικρότερων διαστάσεων τέμπλα στα παραβήματα. Με βάση τα σωζόμενα ίχνη του στυλοβάτη, το τέμπλο του Βήματος έφερε τρία στηρίγματα και δύο διάστυλα σε κάθε πλευρά⁶⁶. Από το τέμπλο σώζονται δύο τμήματα επιστυλίου⁶⁷ και ένα ζεύγος ακέραιων θωρακίων από πεντελικό μάρμαρο⁶⁸. Το τμήμα ενός τρίτου θωρακίου με ανάγλυφο παγώνι, γνωστό από τη δημοσίευση

⁶⁵ Δεν μπορεί προς το παρόν να τεκμηριωθεί αν το μνημείο συνέχισε να λειτουργεί στη διάρκεια της αραβικής κατοχής, αν και η εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος του πρώτου μίση της Κρήτης Shuyab b. Abu Hafis Umar, που κόπηκε το διάστημα 864-895, στην αναμοχλευμένη από το βενετσιάνικο νεκροταφείο επίχωση της ανατολικής πλευράς αποτελεί ένδειξη χρήσης του ευρύτερου χώρου την περίοδο αυτή. Σύμφωνα επίσης με τις νεότερες ιστορικές απόψεις που τεκμηριώνονται από τις αρχαιολογικές ενδείξεις, οι Άραβες της Κρήτης εγκαταστάθηκαν κυρίως στον Χάνδακα και την Κυδωνία και δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ενδοχώρα παρά μόνο από φορολογική άποψη [Δ. Τσουγκαράκης, «Rites of passage. Από την υστερορωμαϊκή στη βυζαντινή Κρήτη: οικιστική εξέλιξη και κοινωνικοί μετασχηματισμοί», *Πρακτικά I Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Α', Χανιά 2011, 292-293. Βλ. επίσης Β. Συθιακάκη – Μ. Μαρή, «Συνέχειες, ασυνέχειες και μεταβολές στην κατοίκηση των πόλεων της κεντρικής Κρήτης κατά την περίοδο μετάβασης από την ύστερη αρχαιότητα στους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Τα τεκμήρια της νεότερης αρχαιολογικής έρευνας», *IB Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο 21-25 Σεπτεμβρίου 2016, Περιλήψεις*, 348-349 (Πρακτικά υπό έκδοση)].

⁶⁶ Συθιακάκη, «Γλυπτά Αγίου Τίτου», ό.π. (υποσημ. 1). Στο άρθρο παρουσιάζονται αναλυτικά τα μετρητικά στοιχεία και η πρόταση αποκατάστασης με τα μέλη που είχαν εντοπιστεί το 2010. Η ανασύσταση του τέμπλου του Βήματος και των παραβημάτων θα επιχειρηθεί στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσαράς, όπου θα μεταφερθεί το σύνολο των διεσπαρμένων σήμερα μελών.

⁶⁷ Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 316-317, εικ. 14 και 15.

⁶⁸ Ο Αν. Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 315-316, εικ. 12, αναφέρεται μόνο στο ένα.

Derham – Ag. Terlixī – V. Perdikatsis – R. Johnes – D. Anglos, «Studying pigments on painted plaster in Minoan, Roman and Early Byzantine Crete. A multi-analytical technique approach», *Analytical and Bioanalytical Chemistry* 402.4 (Febr. 2012), 1413-1432.

⁶⁴ Για παράδειγμα, στη Santa Maria Antiqua, τον Άγιο Κλήμεντα και τον Άγιο Σάββα της Ρώμης και τη Santa Maria Foris Portas του Castelseprio: L. Lazzarini, «The discovery of Egyptian blue in a Roman fresco of the medieval period (9th c. A.D.)», *Studies in Conservation* 27.2 (May 1982), 84-86. P. Bensi, «La pellicola pittorica nella pittura murale in Italia: materiali e tecniche esecutive dall'alto medioevo al XIX secolo», *Le pitture murali. Tecniche, problemi, conservazione*, Φλωρεντία 1990, 73-102. M. C. Gaetani – U. Santamaria – Cl. Seccaroni, «The use of Egyptian Blue and Lapis Lazuli in the Middle Ages – The Wall Paintings of the San Saba Church in Rome», *Studies in Conservation* 49 (2004), 13-22.

Εικ. 11. Βόρειος στυλοβάτης του τρουλλαίου ναού προς τα δυτικά. Διακρίνεται η αρχική στάθμη του στυλοβάτη και η εγκοπή υποδοχής διαχωριστικού θωρακίου.

του Αν. Ορλάνδου, έχει σήμερα χαθεί⁶⁹. Τμήμα ενός αντίστοιχου θωρακίου βρέθηκε κατά την πρόσφατη ανασκαφή επαναχρησιμοποιημένο ως καλυπτήρια πλάκα σε τάφο του νεκροταφείου της βενετοκρατίας, ανατολικά του νότιου παραβήματος, και πιθανόν αποτελούσε ζεύγος με το προηγούμενο (Εικ. 14, 15). Από το παγώνι σώζεται μέρος της κυκλικού σχήματος ουράς με αντίστοιχη γραμμική απόδοση στο φτέρωμα, πάνω σε βάθος με ελισσόμενο βλαστό, πανομοιότυπο μ' εκείνον στην κάτω επιφάνεια του τμήματος επιστυλίου που διατηρείται κατά χώραν⁷⁰.

⁶⁹ Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 317, εικ. 13.

⁷⁰ Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 317, εικ. 14. Το θω-

ρακίο ήταν αμφίγλυφο. Ο διάκοσμος της πίσω όψης έφερε στο μέσον διάκοσμο με εμπλεκόμενους κύκλους από ταινία με διπλή προισματική γλυφή μέσα σε εσωτερικό λεπτό πλαίσιο με συνεχόμενους ρόμβους και εσωτερικό πλατύ με στοβιλιζόμενους ρόδακες (Εικ. 15). Τα δύο πλαίσια αποδίδονται με έγκοπη τεχνική. Θωράκια τέτοιου τύπου έχουν εντοπιστεί στην επισκοπική βασιλική, τη βασιλική του «Μαυρόπαπα» και σε δεύτερη χρήση

ράκιο ήταν αμφίγλυφο. Ο διάκοσμος της πίσω όψης έφερε στο μέσον διάκοσμο με εμπλεκόμενους κύκλους από ταινία με διπλή προισματική γλυφή μέσα σε εσωτερικό λεπτό πλαίσιο με συνεχόμενους ρόμβους και εσωτερικό πλατύ με στοβιλιζόμενους ρόδακες (Εικ. 15). Τα δύο πλαίσια αποδίδονται με έγκοπη τεχνική. Θωράκια τέτοιου τύπου έχουν εντοπιστεί στην επισκοπική βασιλική, τη βασιλική του «Μαυρόπαπα» και σε δεύτερη χρήση

Εικ. 12. Βόρεια ασπίδα του εγκάρσιου κλίτους (από ψηλά). Διακρίνεται το στρώμα κρημνισμάτων που χρησιμοποιήθηκε ως προετοιμασία του δαπέδου και το ίχνος του περιμετρικού θρανίου. Η λαξευτή τοιχοποιία που διακρίνεται στο περίγραμμα του ίχνους, ανήκει στο κτήριο των ελληνιστικών - ρωμαϊκών χρόνων.

του G. Gerola⁷¹ και με ένα κιονόγραμμα που εντοπίστηκε στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης με ένδειξη προέλευσης τον Άγιο Τίτο. Τέλος, τέσσερα θραύσματα μικρότερων επιστυλίων, εκ των οποίων το ένα είχε θεωρηθεί υπέρθυρο⁷², έχουν σαφείς τεχνικές και τεχνοτροπικές

αναλογίες με το κεντρικό επιστύλιο και πρέπει, λόγω των μικρότερων διαστάσεών τους, να αποδοθούν στα τέμπλα των παραβημάτων.

Πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι οι ρηχές εγκοπές στις όψεις των θυρών των παραβημάτων δεν προορίζονταν για τη στήριξη μαρμάρινων διακοσμημένων υπερθύρων⁷³,

στον Βουρβουλίτη και φαίνεται να συνδέονται με την τελευταία περίοδο ζωής της πεδινής πόλης (βλ. υποσημ. 90). Πιθανότατα πρόκειται για σπόλιο, του οποίου η πίσω όψη επαναλαξεύτηκε τον 10ο αιώνα και μετατράπηκε σε κύρια.

⁷¹ S. Curuni – L. Donati, *Creta Veneziana. L'Instituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola. Collezione fotografica 1900-1902*, Βενετία 1988, 383, πίν. 1420.

⁷² Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 16. Δύο συ-

νενομένα τμήματα φωτογραφήθηκαν από τον G. Gerola, βλ. Curuni – Donati, *Creta Veneziana*, ό.π. (υποσημ. 71), 382, πίν. 1418 κάτω. Σήμερα δύο τμήματα βρίσκονται στην αποθήκη της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ένα τμήμα στην αποθήκη της ΕΦ.Α.Η. στους Αγίους Δέκα και ένα στις αποθήκες του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης.

⁷³ Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), 315, εικ. 11.

Εικ. 13. Λείψανα των επάλληλων φάσεων επιτοίχιου διακόσμου κάτω από τον λίθινο κοσμήτη του ημισφαιρίου της βόρειας κόγχης του Βήματος.

αντιθέτως, υποδέχονταν –ξύλινες πιθανότατα– δοκούς που λειτουργούσαν ενισχυτικά, αποτρέποντας την υποχώρηση των κλειδιών των ανωφλίων. Το μοναδικό μαρμάρινο ανώφλιο, που εντοπίστηκε σε δύο τεμάχια⁷⁴ πρέπει, με βάση τις διαστάσεις του, να αποδοθεί σε κάποιο από τα εξωτερικά θυρώματα του ναού.

Μια τρίτη περίοδο σημαντικών επεμβάσεων γνώρισε

⁷⁴ Ο Αν. Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 17, απεικονίζει μόνο το ένα τμήμα. Βλ. Cuguni – Donati, *Creta Venezia*, ό.π. (υποσημ. 71), 382, πίν. 1418 (επάνω).

το μνημείο στη διάρκεια της βενετοκρατίας. Μετά τη μερική επίχωση των αψίδων για την εγκατάσταση του νεκροταφείου (Εικ. 3), το ανώτερο τμήμα του ημιεξάγωνου της κεντρικής και βόρειας αψίδας (πιθανότατα και της νότιας) κατέρρευσε, προφανώς από σεισμό. Ενδεχομένως επρόκειτο για τον ισχυρό σεισμό του 1303, που κατέστρεψε τα περισσότερα βυζαντινά μνημεία του νησιού. Από την αρχική κατασκευή με την ψευδοϊσόδομη όψη παρέμεινε στη θέση του μόνο το επιχωματωμένο τμήμα, ύψους 1,10 μ. στην κεντρική αψίδα (Εικ. 8) και 1, 55μ. στη βόρεια (Εικ. 3). Το

υπόλοιπο, συμπεριλαμβανόμενης της ζώνης των παραθύρων, ανακατασκευάστηκε μέχρι και το τεταρτοσφαίριο. Αυτό τεκμηριώνεται από την προεξοχή της τοιχοποιίας, την απουσία κανονικότητας στη δόμηση και τον διαφορετικό τύπο συνδετικού κονιάματος (Εικ. 8 και 16). Μετασκευές φαίνεται να πραγματοποιήθηκαν και στο δυτικό σκέλος. Η κατάργηση των διπλών στηριγμάτων των κλιτών και η κατασκευή τμήματος τοίχου μήκους 1,65 μ. σε επαφή με τους δυτικούς πεσσούς μαρτυρεί καθαίρεση των τόξων και μετατροπές στην ανωδομή των πλευρικών κλιτών. Πιθανόν η παρέμβαση να σχετίζεται με κατάργηση του σταυρικού πυρήνα μετά από κατάρρευση του τρούλλου, καθώς ο ναός αποτυπώνεται με ενιαία δίוריχτη κεραμοσκεπή στο σκίτσο του C. Buondelmonti, στις αρχές του 15ου αιώνα⁷⁵. Ο χριστός άμβωνας που ακούμπησε στον νοτιοδυτικό πεσσό, φαίνεται να κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο.

Μετά τις επεμβάσεις, το μνημείο τοιχογραφήθηκε εκ νέου. Μέρος του εικονογραφικού προγράμματος ήταν και η παράσταση της Παναγίας Βλαχερνίτισσας στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης, θέμα ιδιαίτερα δημοφιλές στους βενετσιάνικους ναούς της Κρήτης, λείψανα της οποίας είδε ο Pitton de Tournefort στα 1700⁷⁶. Σπαράγματα αυτού του διακόσμου περισυνελέγησαν από το πλακοστρωμένο νότιο πρόπυλο.

Το μνημείο φαίνεται σταδιακά να περιέπεσε σε αχρηστία. Το 1415 ο C. Buondelmonti το περιγράφει ως εγκαταλελειμμένο, ενώ και η τύχη του λειψάνου του αγίου φέρεται να αγνοείται⁷⁷. Η τελική κατάρρευση του κυρίως τμήματος προήλθε από ένα νέο σεισμικό πλήγμα, πιθανόν τον καταστροφικό σεισμό του 1508. Οι δύο αφίδες επισκευάστηκαν προς τα τέλη του 19ου αιώνα, με έμφραξη των παραθύρων και ο χώρος του Βήματος απομονώθηκε από τον ρειπιώνα με τοιχοποιία, προκειμένου να λειτουργήσει ως ναός. Το νότιο παρεκκλήσιο ανακατασκευάστηκε στη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Συγκεφαλαιώνοντας τις παρατηρήσεις μας, από τα

πρώτα αποτελέσματα της έρευνας του μνημείου διαπιστώνονται τα εξής:

Ο τρούλλαίος ναός του Αγίου Τίτου εδράστηκε στα θεμέλια μιας απλής τρίκλιτης βασιλικής, που κατασκευάστηκε στο νοτιοανατολικό άκρο της αρχαίας Αγοράς, σε αρκετή απόσταση από τον λεγόμενο «εκκλησιαστικό πυρήνα» της χριστιανικής πόλης. Η επιλογή της θέσης ενισχύει την πιθανότητα ταύτισης του μνημείου με τον ναό που αφιερώθηκε στη μνήμη του αποστόλου Τίτου. Η Αγορά ήταν συνήθως ο τόπος τον οποίο οι Απόστολοι επέλεγαν για να κηρύξουν τον θείο λόγο⁷⁸.

Από τα ανασκαφικά στοιχεία πάντως δεν τεκμηριώνεται μια χριστιανική χρήση του χώρου στα νοτιοανατολικά της Αγοράς νωρίτερα από τον 6ο αιώνα, εποχή κατά την οποία φαίνεται να ανεγέρθηκε η τρίκλιτη βασιλική⁷⁹. Αυτό ίσως δεν είναι άσχετο με τα ιστορικά δεδομένα που σχετίζονται με την τιμή του αποστόλου Τίτου στη Γόρτυνα. Ως τα μέσα τουλάχιστον του 5ου αιώνα κυρίαρχη τιμή προς αγίους στο νησί φαίνεται να ήταν εκείνη των Αγίων Δέκα Μαρτύρων⁸⁰. Η σχέση της Γόρτυνας με τον ιδρυτή της κρητικής Εκκλησίας Απόστολο Τίτο φαίνεται ότι άρχισε να προβάλλεται αργότερα και ίσως δεν είναι άσχετη με τη διεκδίκηση της πρωτοκαθεδρίας⁸¹. Μια υπόμνηση πάνω σ' αυτό

⁷⁸ Η συνήθεια να ιδρύονται ναοί σε θέσεις που συνδέονται με τη δράση ή το μαρτύριο ενός ιερού προσώπου επικράτησε σταδιακά στον χριστιανικό κόσμο και εντάχθηκε μετά τον 4ο αιώνα με την ίδρυση οργανωμένων προσκυνηματικών κέντρων. Φαίνεται, μάλιστα, ότι ως προσκυνήματα της παρουσίας του αποστόλου Παύλου ιδρύθηκαν οι τρεις μεγάλοι ναοί των Φιλίππων, οι βασιλικές Α και Β και το Οκτάγωνο, βλ. Αρ. Μέντζος, «Ζητήματα τοπογραφίας των χριστιανικών Φιλίππων», *Εγνατία* 9 (2005), 101-156 και ιδίως 136-146.

⁷⁹ Η κατάληψη του ρωμαϊκού δρόμου από τον νόρθηκα του χριστιανικού κτηρίου τεκμηριώνει μια μεταβολή στη λειτουργία του χώρου της αρχαίας Αγοράς, που προφανώς συνδέεται με την καταστροφή και εγκατάλειψη του ρωμαϊκού Ωδείου στον 5ο ή 6ο αιώνα [Di Vita, «Γόρτυνα», ό.π. (υποσημ. 4), 125.

⁸⁰ Σύμφωνα με αναφορά στην Επιστολή των κρητών Ιεραρχών προς τον αυτοκράτορα Λέοντα Α΄ (J. D. Mansi, *Sacrorum consiliorum nova et amplissima collectio*, VII, Φλωρεντία 1762, στ. 621-622).

⁸¹ Τον ανταγωνισμό μεταξύ των χριστιανικών κοινοτήτων για την ιεραρχική τους κατάταξη στο εσωτερικό της Εκκλησίας, σε σχέση με την ανάμνηση των μαρτύρων, επισημαίνει και ο Αρ. Μέντζος, «Τοπογραφία Φιλίππων», ό.π. (υποσημ. 78), 138.

⁷⁵ Di Vita, *Γόρτυνα*, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 8.

⁷⁶ Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy*, I, Λυών 1717, 71.

⁷⁷ Van Spitael, *Buondelmonti*, ό.π. (υποσημ. 27), 173-176. Επίσης, Fl. Cornelius, *Creta Sacra sive de episcopis utriusque ritus graeci et latini in insula Cretae*, I, Βενετία 1755, 195.

Εικ. 14. Τμήμα θωρακίου τέμπλου με λείψανα παράστασης παγωνιού και ελισσόμενο βλαστό (κύρια όψη).

Εικ. 15. Πίσω όψη του ίδιου θωρακίου με επιπεδόγλυφα πλαίσια.

παρέχει αργότερα ο Ανδρέας Κρήτης⁸². Ο πανηγυρικός λόγος «εις τὸν Ἅγιον, καὶ μακάριον, καὶ πανεύφημον τοῦ Χριστοῦ ἀπόστολον Τίτον»⁸³ εκφωνήθηκε ἀπὸ τον ἐπίσκοπο ἐνώπιον του λαοῦ και της σύναξης των ιερῶν ἀνήμερα της εορτῆς του αἰγίου, μέσα στον ναό που ἦταν αφιερωμένος στη μνήμη του⁸⁴ και πιθανότατα μπροστά στον τάφο που περιείχε το λείψανό του⁸⁵.

⁸² P. Migne, PG 97, 1144-1145. «Τοιγαροῦν ὁ μέγας οὗτος καὶ περιβλεπτος Τίτος, ὃν ἡ καθ' ἡμᾶς ἠνέγκατο δωδεκάθρονος Κρήτη, ἀποστολικῶ τετιμημένῃ συμβολικῶς ἀριθμῶ».

⁸³ Ὁ.π. 1141-1170.

⁸⁴ Ὁ.π. 1144: «Μεγίστου τοίνυν πατρὸς ἐφέστηχεν ἐορτῆ [...] Γενέσθω κοινὸς οὗτος ἡμῖν ὁ νεὸς τῶν θεῶν ὕμνων ἐπιβατήριος».

⁸⁵ Αυτό μοιάζει να υπαινίσσεται, ὅταν απευθύνεται στον ἅγιο στο δεύτερο ἐνικό πρόσωπο, σαν να βρίσκεται μπροστά του, ἀλλὰ και με τη φράση «τὸν ἐπ' αὐτῶ συνταγέντα μικρὸν ἐπιτάφιον».

Απὸ το περιεχόμενό του μπορούμε να εικάσουμε ὅτι ο Βίος του αἰγίου Τίτου εἶχε ἤδη συντεθεῖ⁸⁶. Ο ναὸς στον οποίο εκφωνήθηκε ο λόγος, θα μπορούσε να ἦταν η τρίκλιτη βασιλική της Αγορᾶς, που επισκευάστηκε μετὰξὺ του 610 και του 616, καθὼς ἐξακολουθοῦσε να εἶναι σε χρῆση στα μέσα του 8ου αἰῶνα.

Η σπουδαιότητα του προσκνημάτος της Αγορᾶς για τους κατοίκους της Γόρτυνας καθίσταται προφανῆς, καθὼς αποτέλεσε το μοναδικό κτίσμα της πεδινῆς πόλης που ανοικοδομήθηκε ἐκ βᾶθρων, μετὰ τον καταστροφικό σεισμό του 795, ἐνὼ οι λιγοστοὶ κάτοικοι που εἶχαν ἐπιβιώσει ἀπὸ το χτύπημα, εἶχαν ἤδη

⁸⁶ Ὁ.π. 1145: «Τίς μὲν οὖν ἐτύγγανεν τὰ πρῶτα, καὶ οἶων ἔφην γονέων, καὶ τῆς ὁποιασοῦν ῥίξις ἐξεβλάστησε ὄρηξ, λέγειν οὐκ ἀναγκαῖον ἐμοί ὅτι μὴ κατὰ βίου διήγησιν, ἢ καθ' ἱστορίας νόμον, ὁ παρῶν μου συντέτακται λόγος [...]», κ.ε.

Εικ. 16. Εσωτερική όψη της κεντρικής αψίδας του ιερού, κάτω από το βόρειο παράθυρο: αρχική ψευδοϊσόδομη κατασκευαστική φάση.

αποφασίσει ν' αποσυρθούν στον οχυρωμένο λόφο της ελληνοιστικίης ακρόπολης⁸⁷. Μάλιστα, παρά τη δημογραφική και οικονομική καταστροφή, το νέο κτίσμα δεν υπήρξε ταπεινό, ούτε πρόχειρο, αλλά μια μνημειακών διαστάσεων επιβλητική κατασκευή, υψηλής τεχνικής δυσκολίας, η οποία πειραματίστηκε πάνω σ' έναν ακόμη εξελισσόμενο αρχιτεκτονικό τύπο, μια κατασκευή αντάξια του ιστορικού παρελθόντος της κατεστραμμένης πόλης και προφανώς του τιμώμενου αγίου.

Ο κεντρικός σταυρικός πυρήνας του μνημείου, που τονιζόταν όχι μόνο από τις κόγχες της εγκάρσιας κεραίας αλλά και από την πλήρη απομόνωση των

κεραιών του σταυρού, η τρίκογχη διάταξη του Ιερού Βήματος, η ύπαρξη εδράνων στις κόγχες του εγκάρσιου κλίτους, που πιθανόν σχετίζονται με τέλεση επιμνημόσυνων ακολουθιών, και η ταφική χρήση των πλευρικών κλιτών και του νάρθηκα αποτελούν στοιχεία που προσιδιάζουν στα μαρτύρια της παλαιοχριστιανικής εποχής και συνηγορούν υπέρ της ταύτισης του ναού με το προσκύνημα του αποστόλου Τίτου.

Η χρονολόγηση του τρουλλαίου ναού στα τέλη του 8ου ή τις αρχές του 9ου αιώνα αποσυνδέει το μνημείο από τη δράση του επισκόπου Ανδρέα και την ταύτιση με το καθολικό της μονής που ίδρυσε προς τιμήν της Παναγίας των Βλαχερνών⁸⁸. Ο ναός που ανέγειρε ο

⁸⁷ Η σύνδεση του μνημείου με την οχυρωμένη ακρόπολη μέσω της ρωμαϊκής γέφυρας του Μετροπολιανού διατηρήθηκε ως τις αρχές του 15ου αιώνα, όπως τεκμηριώνεται από την γκραβούρα του Cr. Buondelmonti, ό.π. (υποσημ. 4).

⁸⁸ Την πιθανή ταύτιση υποστήριξε η Is. Baldini, «St. Titus», ό.π. (υποσημ. 1), 648-653 και 660-661. Η υπόθεση άρχισε να γίνεται δημοφιλής μετά την αποκάλυψη της πεντάκλιτης επισκοπικής

Εικ. 17. Λείψανα της έμφραξης τμήματος του νότιου στυλοβάτη (επέμβαση περιόδου βενετοκρατίας).

βασιλικής, καθώς διατυπώθηκε η άποψη ότι εκεί βρισκόταν το λείψανο του αποστόλου, ως την καταστροφή της, αν και στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους τα μαρτύρια δεν λειτουργούσαν ως καθεδρικοί (Άγιος Πέτρος Ρώμης, Άγιοι Απόστολοι Κωνσταντινούπολης, Άγιος Ιωάννης Εφέσου, Άγιος Λεωνίδης στο Λέχαιο, Άγιος Αχίλλειος Λάρισας, Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης). Έτσι, αμφισβητήθηκαν οι πρωιμότερες μαρτυρίες των περιηγητών C. Buondelmonti του 1415 [Van Spitael, *Buondelmonti*, ό.π. (υποσημ. 27), 173-176] και O. Belli του 1596 (L. Beschi, *Onorio Belli Accademico Olimpico. Scritti di antiquaria e botanica, 1586-1602*, Βενετία 2000, 24), αλλά και του F. Cornelius του 1755 [F. Cornelius, *Creta Sacra*, ό.π. (υποσημ. 77), 194-195], και δόθηκε έμφαση στην αναφορά των ντόπιων ως «Παναγία Κερά» [F. Halbherr, «Greek Christian Inscriptions in the Cyclades and in Crete», *The Athenaeum* 3336 (1891), 459]. Αφορμή για τη σύγχυση στάθηκαν, απ' ό,τι φαίνεται, η αφιέρωση το 1842 του βόρειου παρεκκλησίου στην Παναγία Τιμία

Ανδρέας ίσως πρέπει να ταυτιστεί με τη λεγόμενη βασιλική του «Μαυρόπαπα», καθώς το προσωνύμιο, κατά την παράδοση, αποδιδόταν στον επίσκοπο Ανδρέα λόγω της μελαμψής του επιδερμίδας. Το μνημείο, που βρισκόταν σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά της πεντάκλιτης μητροπολιτικής βασιλικής, στα νότια της οδού που οδηγούσε προς το συγκρότημα του «Πραιτωρίου», ερευνήθηκε ανασκαφικά στα τέλη του 19ου αιώνα και στη συνέχεια επιχώθηκε⁸⁹. Τα λιγοστά και

Ζώνη και η τοιχογραφία της Παναγίας Πλατυτέρας στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αφίδας, ευδιάκριτη ακόμη στις αρχές του 18ου αιώνα [βλ. Pitton de Tournefort, «*Voyage du Levant*», ό.π. (υποσημ. 76), 71].

⁸⁹ Is. Baldini-Lippolis, «Architettura protobizantina a Gortina: la basilica di Mavropapa», *Creta Antica* 3 (2002), 301-320.

αποσπασματικά ανασκαφικά στοιχεία, οι ασάφειες των δημοσιευμένων κατόψεων και η ατελής δημοσίευση και μελέτη των κινητών ευρημάτων καθιστούν παρακινδυνευμένη την εξαγωγή συμπερασμάτων για τον αρχιτεκτονικό τύπο και τη χρονολόγησή του. Τα διαθέσιμα στοιχεία, ωστόσο, καταδεικνύουν ότι είχε όψιμη χρήση στον 7ο-8ο αιώνα⁹⁰, διέθετε πιθανότατα εγκάρσιο

κλίτος⁹¹, αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου συγκροτήματος –πιθανόν μοναστικού τύπου⁹²–, ανεγέρθηκε με

⁹⁰ Στο μνημείο έγινε εκτεταμένη χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού και επιγραφών μετά από γενικευμένη καταστροφή [Baldini, «Basilica di Manropara», ό.π. (υποσημ. 89), 302-303], η οποία, ωστόσο, δεν είναι ιδιαίτερα πιθανό να συνέβη στα μέσα του 5ου αιώνα, όπως υποστηρίχθηκε (στο ίδιο, 312), δεδομένου ότι η πόλη γνώρισε τουλάχιστον έναν ακόμη ισχυρό σεισμό στη διάρκεια του 7ου αιώνα, όπως προαναφέρθηκε. Την όψιμη επιβίωση του μνημείου μαρτυρεί ο μαρμαρίνος διάκοσμος. Οι διαστάσεις του μικρού τεκτονικού κιονοκράνου από σερπεντινίτη (ύψος 0,20 μ., άβακας 0,13×0,14 μ.), που αναφέρει ο Savignoni (ό.π., 303), αντιστοιχούν σε επίστεψη κιονίσκου υπερωψωμένου τέμπλου, με το οποίο πρέπει να συσχετίζεται επίσης ο πεσσίος με τα επάλληλα πλαίσια μνηοειδούς απόληξης (ό.π., 311) με σωζόμενο ύψος 0,54, πλ. 0,17 και πλάθ. 0,16 μ., και το μικρού πλάτους ενεπίγραφο θωράκιο με σταυρό (ό.π., 315, εικ. 6). Τα θραύσματα θωρακίων με ρόμβους και επιπεδόγλυφο διακοσμημένο πλαίσιο (ό.π., 310) ακολουθούν τον διάκοσμο ενός τμήματος θωρακίου από την πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική [Baldini, «Scultura architettonica», ό.π. (υποσημ. 35), 1136, εικ. 3], που πρέπει να χρονολογηθεί μετά την καταστροφή των αρχών του 7ου αιώνα (ό.π., 1137) και ενός τμήματος θωρακίου από τον τρουλλαίο ναό του Αγίου Τίτου [Ορλάνδος, «Άγιος Τίτος», ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 19 επάνω]. Η σύνθεση ρόμβου και επιπεδόγλυφου πλαισίου με πυκνό φυτικό διάκοσμο ελισσόμενων βλαστών είναι γνωστή από πρώιμα μεσοβυζαντινά παραδείγματα, όπως τα θωράκια της φιάλης της Λαύρας [L. Bouras, «Some observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion», ΔΧΑΕΜ' (1975-1976), 95-96, πίν. 47a-48a] και του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου (Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, 41, 46-47, εικ. 42-44). Ταυτόχρονα, το έγκομπο ανάγλυφο και το αδρά δουλεμένο βάθος για υποδοχή κηρομαστίχης βρίσκεται ιδιαίτερα κοντά στα θραύσματα θωρακίων με ανατολίζοντα και κουφίζοντα διάκοσμο από την Παναγία του Οσίου Λουκά (Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 98-102, σχ. 3, εικ. 165-171). Με άλλα λόγια, τα θωράκια της Γόρτυνας φαίνονται να κινούνται στο καλλιτεχνικό λεξιλόγιο της Κωνσταντινούπολης, όπως μας είναι γνωστό από παραδείγματα των πρώιμων μεσοβυζαντινών χρόνων. Η ανατολίζουσα διάθεση εκφράζεται με μεγαλύτερη σαφήνεια σε ένα θωράκιο φωτογραφημένο από τον G. Gerola στον Βουρβουλίτη, το οποίο συνδυάζει τους στροβιλιζόμενους ρόδακες με φρίζα ανατολίζοντων ανθεμίων και ζώνων [Curuni – Donati, «Creta Veneziana», ό.π. (υποσημ. 71), 392, εικ. 842]. Στο καλλιτεχνικό

ρεύμα που οδηγεί στη μεσοβυζαντινή γλυπτική, πρέπει να ενταχθεί και το θραύσμα θωρακίου με πλέγμα κύκλων που ενώνονται κατά το σύστημα των σηρικών τροχών γύρω από κεντρικό μοτίβο σταυρού περικλείοντας πτηνό και αχιβάδα [Baldini, «Basilica di Manropara», ό.π. (υποσημ. 89), 310, 317 εικ. 14]. Το γεγονός ότι η χρήση φυτικών και ζωικών μοτίβων εγγεγραμμένων σε κύκλο απαντά από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους δεν αποτελεί ικανή συνθήκη για τη χρονολόγηση του θωρακίου στον 6ο αιώνα, δεδομένου ότι η τεχνική (κοίλη πρισματική γλυφή) και η σύνθεση απαντά σε δεκάδες παραδείγματα των μέσων βυζαντινών χρόνων, άλλοτε υπό τη μορφή πλέγματος σηρικών τροχών (Παζαράς, ό.π., 47, εικ. 47-48) και άλλοτε σε συνδυασμό με ρόμβους (Παζαράς, ό.π., 29-31, 36-37, 40, 47), γνωρίζει δε ισχυρή γεωμετρική τυποποίηση ήδη από τον 10ο αιώνα. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί ότι στα θωράκια τέμπλου της Μονής Βατοπεδίου συνυπάρχουν οι δύο προαναφερθείσες παραλλαγές, το ρομβοειδές θωράκιο με επιπεδόγλυφο πλαίσιο και το πλέγμα σηρικών τροχών. Η επιλογή των εγγεγραμμένων θεμάτων και η χρήση του ελληνικού σταυρού υπό τη μορφή Χρίσματος υποδηλώνουν ότι το θωράκιο της Γόρτυνας διασώζει ένα προωμότερο στάδιο της ίδιας σύνθεσης. Τέλος, η χρήση του μνημείου ως τον 7ο-8ο αιώνα τεκμηριώνεται από την εύρεση ενός αζέραιου πιθαμφορέα αποθηκευτικής πιθανότατα χρήσης [Baldini, «Basilica di Manropara», ό.π. (υποσημ. 89), 311].

⁹¹ Με βάση τα σχεδιαγράμματα κάτοψης που προέκυψαν από τις δύο διαδοχικές ανασκαφικές περιόδους στα τέλη του 19ου αιώνα και δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη ακρίβεια, η βασιλική περιγράφεται ως τυπική τρίκλιτη με ελλαδικού τύπου παστοφόρια [Baldini, «Basilica di Manropara», ό.π. (υποσημ. 89), 308, 318]. Ωστόσο, η ύπαρξη «θριαμβικού τόξου» που φέρεται από κίονες μπροστά από το φράγμα, σε συνδυασμό με τις παραστάδες στους τοίχους των πλάγιων κλιτών μαρτυρούν την ύπαρξη εγκάρσιου κλίτους μπροστά από την αφίδα. Η σημειούμενη στην κάτοψη προέκταση των στυλοβατών ως την αφίδα πρέπει να ερμηνευτεί ως ίχνος της θεμελίωσης (το μνημείο ούτως ή άλλως, λόγω της συστηματικής λιθολόγησης, δεν σωζόταν σε ύψος). Η βάση κίονα που σημειώνεται ανατολικά από την εικαζόμενη παραστάδα σχήματος T της νότιας τοξοστοιχίας (νότιο άκρο στυλοβάτη φράγματος), υποδηλώνει την τριμερή διαίρεση του εγκάρσιου κλίτους με τόξα, πιθανόν λόγω διαφορετικού τρόπου στέγασης του κεντρικού τμήματος. Έτσι, οι χώροι στην ανατολική απόληξη των πλευρικών κλιτών αντιστοιχούν στα άκρα του εγκάρσιου κλίτους που διαχωριζόταν από τα πλάγια κλίτη με τοξωτά ανοίγματα φερόμενα από παραστάδες και όχι σε ελλαδικά παστοφόρια.

⁹² Αυτό προκύπτει από την ύπαρξη ανοιγμάτων επικοινωνίας προς όλες τις κατευθύνσεις, που δηλώνει την ανάγκη επικοινωνίας με άλλα κτίσματα περιμετρικά του ναού, όπως συμβαίνει στα μοναστηριακά συγκροτήματα. Με τις δραστηριότητες που αναπτύσσονταν σε αυτούς τους χώρους ίσως σχετίζεται και ο ενεπίγραφος

(αρχι)επισκοπική πρωτοβουλία⁹³ και ενδεχομένως σχετιζόταν με τη λατρεία της Θεοτόκου⁹⁴.

Υπέρ της ταύτισης του τρουλλαίου ναού της Αγούρας με το προσκύνημα του Τίτου συνηγορεί επίσης η λαμπρή του ανακαίνιση αμέσως μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά. Η στενή καλλιτεχνική συγγένεια του μαρμαρίνου τέμπλου με τα γλυπτά του Καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας, που οικοδομήθηκε μόλις δύο χρόνια μετά, το 963, μαρτυρεί ότι

πιθαμοφρέας που βρέθηκε αέριος εξωτερικά του νότιου τοίχου της εκκλησίας και χρονολογείται στον 7ο-8ο αιώνα [Baldini, «Basilica di Manrotara», ό.π. (υποσημ. 89), 311 και σημ. 89]. Υπό αυτή την έννοια μπορούν να ερμηνευτούν ασφαλέστερα οι θύρες στα άκρα του εγκάρσιου κλίτους [η συγκαλυμμένη συσχέτιση, από τη Baldini, «Basilica di Manrotara», ό.π. (υποσημ. 89), 309, με συριακού τύπου αψίδα μέσα από συγκρίσεις με τη βασιλική Β Χερσονήσου και τις βασιλικές Αφεντέλη και Αχλαδερός Λέσβου, πρέπει να αντιμετωπιστεί με εξαιρετική επιφύλαξη, δεδομένου ότι η αποσαφήνιση των κατασκευαστικών φάσεων της πρώτης απέδειξε ότι η εν λόγω θεωρία του Αν. Ορλάνδου δεν στηρίζεται σε ασφαλείς βάσεις, βλ. σχετικά Συθιακάκη, «Βασιλική Β», ό.π. (υποσημ. 21), 368-370]. Τέλος, δεν φαίνεται πιθανή η ύπαρξη τυπικών προσκτισμάτων (βαπτιστηρίου, μιτατωρίου ή πρόθεσης), δεδομένου ότι δεν υπάρχουν θυραία ανοίγματα επικοινωνίας στο δυτικό ήμισυ της εκκλησίας, όπου αυτά χωροθετούνται. Το γεγονός αυτό αποδυναμώνει το επιχείρημα ότι η βασιλική υπήρξε επισκοπική έδρα. Υπό αυτό το πρίσμα η ταύτιση του ημικυκλικού δαπέδου της αψίδας με σύνθηρο [N. Πλάτων, «Αί ξυλόστεγα παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κρήτης», *Πεπραγμένα 9^{ου} Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953*, I, Αθήνα 1955, 417. Baldini, «Basilica di Manrotara», ό.π. (υποσημ. 89), 304-305] πρέπει επίσης να ειδωθεί με επιφύλαξη (η διάταξη θυμίζει τη σημερινή μορφή του δαπέδου στο εσωτερικό των αψίδων του εγκάρσιου κλίτους του Αγίου Τίτου, για τις οποίες υποθέσαμε την ύπαρξη περιμετρικού χτιστού θρανίου).

⁹³ Αυτό καταδεικνύεται από δύο σωζόμενες επιγραφές: Η μια [Baldini, «Basilica di Manrotara», ό.π. (υποσημ. 89), 315, εικ. 6] βρίσκεται στο πλαίσιο ένσταυρου θωρακίου που φαίνεται να σχετίζεται με το τέμπλο ([...]ΣΚΟΠΟΥ / ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ) και η δεύτερη στην άνω ταινία πλαισίου ρομβοειδούς θωρακίου, προερχόμενου πιθανότατα από τον στυλοβάτη των κλιτών [...]ΥΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥΗ[...]]. Η άποψη ότι η δεύτερη επιγραφή μνημονεύει επίσκοπο και πρέπει να χρονολογηθεί πριν από την αναγόρευση της Γόρτυνας σε αρχιεπισκοπή [Baldini, «Basilica di Manrotara», ό.π. (υποσημ. 89), 305] πρέπει να ειδωθεί με επιφύλαξη λόγω της ομοιότητας του τύπου του θωρακίου και των γραμμάτων της επιγραφής [Guarducci, *IC*, ό.π. (υποσημ. 38), 399-400, No. 462-463] με το θραύσμα από τον Άγιο Τίτο που φέρει το όνομα του επισκόπου Συνεσίου και ανήκει στην ίδια τεχνολογικά όψιμη ομάδα.

⁹⁴ Μια ένδειξη σχετικά μ' αυτό ίσως παρέχει η επιγραφή στην

τα σχέδια του διακόσμου ήλθαν κατευθείαν από τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Την ίδια καλλιτεχνική συγγένεια αποπνέουν τα μεταλλικά σκεύη και εξαρτήματα φωτισμού⁹⁵, ενώ κωνσταντινουπολίτες τεχνίτες ίσως κλήθηκαν για την ψηφοθέτηση των θόλων. Δεν φαίνεται εντέλει ιδιαίτερα τυχαία η διαπιστωμένη συγγένεια της ανατολικής διαμόρφωσης του ναού με το καθολικό της Λαύρας⁹⁶, καθώς ο ιδρυτής και πάτριωνας του μνημείου, άγιος Αθανάσιος, που συνόδευε τον Νικηφόρο Φωκά στην εκστρατεία της Κρήτης, δεν θα παρέλειψε ασφαλώς να επισκεφθεί το μνημείο που κατά την παράδοση στέγαζε το λείψανο του αποστόλου Τίτου.

Αντίστοιχη βαρύτητα στο μνημείο φαίνεται να έδωσαν αρχικά και οι Βενετοί, οι οποίοι, πιθανότατα μετά τον σεισμό του 1303, ανακατασκεύασαν το άνω τμήμα της αψίδας, πραγματοποίησαν μετασκευές στο δυτικό σκέλος και νέα τοιχογράφηση. Η ενέργεια αυτή αποτελεί ίσως μια ένδειξη ότι η κόρα του αγίου δεν είχε ακόμη μεταφερθεί στον ομώνυμο ναό του Χάνδακα, κάτι πάντως που πρέπει να συνέβη στη διάρκεια του 14ου αιώνα, καθώς ήδη στις αρχές του 15ου το προσκύνημα της Γόρτυνας είχε περιπέσει σε αχρηστία.

Η συνθετότητα της κατασκευής, τα μορφολογικά στοιχεία που παραπέμπουν σε μαρτύριο, η ταφική χρήση, ο πλούσιος γλυπτός διάκοσμος, τα πολυάριθμα βυζαντινά αναθήματα και η αδιάκοπη λατρευτική χρήση του χώρου από την πρωτοβυζαντινή περίοδο ως τον 14ο αιώνα δείχνουν να επιβεβαιώνουν τις μαρτυρίες των πηγών της βενετοκρατίας και συνιστούν σοβαρές ενδείξεις για τη σύνδεσή του τρουλλαίου σταυρόσχημου μνημείου της Γόρτυνας με τον ιδρυτή της κρητικής Εκκλησίας Απόστολο Τίτο.

tabula ansata μιας σαροκοφάγου, επαναχρησιμοποιημένης σε κρήνη στην περιοχή της βασιλικής που επικαλείται τη Θεοτόκο [Guarducci, *IC*, ό.π. (υποσημ. 38), 403, No. 470].

⁹⁵ M. Xanthopoulou, «Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale)», *CahArch* 46 (1998), 103-119.

⁹⁶ A. Tantsis, «The so-called “Athonite” type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople», *Zograf* 34 (2010), 9-10. St. Mamaloukos, «A contribution to the study of the “Athonite” church type of Byzantine architecture», *Zograf* 35 (2011), 43-47, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

Προέλευση εικόνων

Βασιλική Συθιακάκη / Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.

Vassiliki Sythiakakis

PRELIMINARY REPORT ON THE RESULTS
OF THE ARCHEOLOGICAL RESEARCH IN THE CHURCH
OF SAINT TITUS IN GORTYS OF THE YEARS 2013-2015

More than a century after the excavation campaigns of G. Gerola and St. Xanthoudides, the half ruined church of Gortys, which retains the name of the Apostle Titus, still puzzles scholars for its form, use and date of construction. During a restoration program between 2013 and 2015 the site was excavated again, the sculptural decoration was re-examined and the construction characteristics of the building were carefully investigated. This is a preliminary report of the evidence that occurred during the research, which can be summarized as follows:

The cross-domed church called St. Titus was founded on the ruins of a simple three-aisled early Christian basilica, which was constructed at the SE end of the ancient Agora, quite far from the “core” of the Christian cult in the city. The choice of the site speaks for the identification of the monument with the church that was dedicated to the memory of the Apostle Titus, since the Agora was usually the place where the Apostles chose to preach. The basilica was probably constructed in the early 6th c., after the collapse of the Roman Odeion to its North, since its narthex occupied the paved street that connected the above mentioned public building to the Agoranomeion to the South. To this paved Roman street initially belonged the two large pedestals, made of well-dressed limestone, serving to support a portico or a triumphal arch, and not a staircase leading to the galleries of the domed-church, as An. Orlandos and others proposed. Historical evidence seems to support the foundation of a church dedicated to St. Titus around this period, since, at least up to the middle of the 5th century the prevailing worship seemed to be that of the Ten Martyrs. The church was hit by an earthquake that can be placed, according to the numismatic evidence, between 610 and 616 and was restored soon after that. The Agora basilica remained in use until the 8th c., according to the evidence provided by the destruction layers. Its collapse must therefore be attributed to the

devastating earthquake that hit Crete on April the 7th of the year 795, causing the destruction of Gortys and forcing its population to move to the acropolis hill. The collapse of the church was immediately followed by an attempt to clean the debris and prepare the area for reconstruction. Among the debris, fragments of pottery, glass vessels and lamps of the 7th - 8th century, fibulae, seals, as well as fragments of marble revetments and architectural sculpture were found.

The ruins of the early Christian basilica served as foundations for the construction of the new church, this time cross-domed, which must therefore be dated after the year 795. The date of the construction can be determined with even more precision, thanks to a numismatic hoard, once in a leather pouch, from a grave in the southern aisle. It contained a worn solidus of the emperor Constantine V (741-775) and five milliaresia of the emperor Michael II (820-829), proving that the domed church was built in the period between the earthquake of 795 and the Arab invasion.

The importance of the monument becomes evident by the fact that the church was the sole building of the ruined city to be reconstructed, the rest of the lowland being abandoned for good. In fact, despite the demographic and financial collapse, the new building was neither humble nor unworthy, but an imposing monumental construction of high technical difficulty, experimenting with a still evolving architectural type; a construction worthy of the city's glorious past and obviously of the pilgrimage's importance. For the construction, building material and parts of marble decoration from the adjacent ruined buildings of the city were used. The dressed limestone came from the ruins of the Odeion and the Bouleuterion. The pair of ionic impost capitals of the tribelon with the monogram of bishop Vetranios, which was erroneously attributed to the original construction, came from the colonnades of the galleries of the five-aisle episcopal basilica of Gortys, which was

actually restored by Vetrarios himself after the earthquake of the beginning of the 7th c. Finally, the ambo was a compilation of parts coming from different churches.

The three-aisled plan of the underlying foundations influenced the form of the domed building, which retained this arrangement in the western section, combined though with the domed barrel vaulted cross, inscribed on the rectangular outline, except for the protruding side apses of the transverse cross arms.

The cross-domed core, emphasized by the absolute isolation of the cross section by elevated stylobates with closure slabs up to the level of the human eye (1,50m.), the triconch arrangement of the eastern half of the church as well as of the Bema, the presence of semicircular benches in the side apses, probably for ceremonial purposes, and the sepulchral use of the side aisles and narthex, are elements related to early Christian martyria, supporting the identification of the church with the pilgrimage of the Apostle Titus.

Remains from the original painted decoration detected on the semi-dome of the northern conch of the Bema and on the cornice above it. A thin layer of crystal gypsum was used as preparation for the bluish and cyan-green background of the wall-painting, which after

analysis proved to be the luxurious ancient Egyptian blue pigment, also found on the iconoclastic wall paintings of the episcopal basilica of Gortys, as well as in a series of Italian monuments of the late 8th-early 9th c. (Santa Maria Antiqua, San Clemente and San Sava in Rome, Santa Maria in Castelseprio). This first decoration was followed by a second layer of wall-painting and a third of mosaic, dating evidently from the Middle Byzantine period; the final wall painting layer should be attributed to the Venetian period.

The church was renovated after the Byzantine reconquest (961) and received a new marble templon at the Bema and the parabemata. A new reconstruction occurred during the Venetian period, and probably after the earthquake of 1303, when large parts of the superstructure and the eastern apses collapsed. Even before that time a cemetery was established to the East and rough constructions to the North and West. The building was abandoned before the year 1415.

*Dr Archeologist
Ephorate of Antiquities of Heraklion
vsythiakaki@yahoo.gr*